

М. КИЦЕНКО

ХОРТИЦЯ В ГЕРОЇЦІ І ЛЕГЕНДАХ

ВИДАННЯ
ДРУГЕ,
ДОПОВНЕНЕ
І ПЕРЕРОБЛЕНЕ

ВИДАВНИЦТВО
«ПРОМІНЬ»
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
1972

У другому виданні цієї праці автор на основі важливих документів і мало відомих матеріалів розкриває питання про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва, російсько-турецьких воєн, вносить поправки і доповнення до ряду розділів. Ширше, зокрема, висвітлюються археологічні дослідження, проведені на Хортиці, події періоду Великої Вітчизняної війни, детально розповідається про те, яким буде Хортицький державний історико-культурний заповідник.

Книга поповнилась переказами, легендами, а також новими схемами.

ЗЕМЛЯ НЕВМИРУЩОЇ СЛАВИ

Серед островів, які несе на своїх плечах синій, могутній Дніпро, перше місце по праву належить Хортиці. Десятки тисяч років тому вперше ступила на цей острів людина. Сліди свого перебування вона залишила в рештках стоянок кам'яної доби, в похованнях епохи бронзи. П'ятдесят віків відділяють нас від того часу. Але могили, насипані над померлими, зберегли нащадкам дорогоцінний історичний матеріал, який допомагає і розпізнати суспільний лад, і уявити картини життя тих далеких часів.

У кінці XV ст. на дніпрових берегах за порогами сформувалося чубате лицарство — запорізьке козацтво. Воно вийшло з низів українського народу — селянства і незаможного міщанства. Рятуючись від кріпосницького і національного гноблення, сміливці несли в собі непокірність феодалам, незламну волю до боротьби за соціальну і національну незалежність. Втікачі поселялися в небезпечному сусідстві з хижими татарськими ордами. Їм щодня загрожувала смерть. Але воля і незалежність тут цінувалися більше за життя. Тому за пороги, куди не простягалася рука феодала, тікали й представники інших народів — білоруські, російські, польські та литовські селяни. Запорізьке козацтво, залишаючись частиною українського народу, немов у горнилі, переплавляло всі їх етнічні відмінності й набирало нових своєрідних рис.

Запорізькому козацтву випала велика історична місія — захищати Україну від турецько-татарської агресії, очолити боротьбу проти польсько-шляхетського панування. Відвоюючи степові простори, так зване Дике поле, у ханських орд, козаки відроджували там життя. Поступово козацтво сформувалося у збройні сили українського народу. В особі козака поєднувалися і землероб, і воїн, і промисловець, і ремісник. На дніпрових островах, де поселялися перші козаки, стихійно створювалися земляні укріплення: різні «городки», «січі». Іноді при їх будівництві використовувалися дерев'яні конструкції. Кілька «січей» об'єднувалися в одну систему — своєрідний вузол укріплень. Тоді такий вузол — тільки найбільш досконалий — набував значення головного укріпленого осередка, ставав фортецею козацтва. Протягом певного часу ця фортеця розвинулася в адміністративний, політичний і військовий центр Запоріжжя, а згодом стала центром всього українського народу в його визвольній боротьбі.

За час свого існування Січ кілька разів міняла місце розта-

шування, переносилась з одного острова на інший. Найраніше документальне свідчення про існування Запорізької Січі відноситься до 40-х років XVI ст., тобто до часу, коли вона розташовувалась на острові Томаківка. Документи, які б говорили про Січ на Хортиці, не розшукані. Але в історичних матеріалах XVIII ст. неодноразово згадується, що в ранній період козацтва Січ на Хортиці була. Про існування первісних «січей», можливо, свідчать і залишки земляних укріплень на Совутиній скелі, що їх деякі історики відносять до другої половини XV ст. Взагалі цьому острову належить виняткове значення в історії козацтва. Хортиця з іншими дніпровими островами була його своєрідною колискою, займала визначне місце в господарському житті Запоріжжя і завжди відігравала першорядну стратегічну роль. Тому дуже ймовірно, що одна з перших «січей» розміщувалась саме на цьому найбільшому острові Дніпра.

Після возз'єднання України з Росією Запорізька Січ на правах автономії ввійшла до складу Російської держави. Величезна територія, що перевищувала розміри сучасної Англії, визнавалася російським урядом у володінні запорізького козацтва. Всі землі Січі з того часу стали називатися «Вольності Війська Запорізького». Такою назвою російський уряд визнавав за січовиками не тільки земельні володіння, а й особливості їх внутрішнього ладу — демократизм в управлінні, загально-військову раду, кошовий уряд, а також відсутність на Запоріжжі кріпацтва.

Велика кількість архівних документів відбиває історію Запорізької Січі після возз'єднання з Російською державою. Унікальний, світового значення архів останньої, так званої Нової, або Підпільненської Січі (1734—1775 рр.), містить багато документів, які допомагають більш докладно вивчати історію Хортиці — складової частини «Вольностей Війська Запорізького». З Хортицею пов'язані події внутрішнього життя країни, спільні антифеодальні виступи українських і російських народних мас, їх боротьба проти турецько-татарських загарбників.

Вікові дружні взаємини на основі довір'я і братерської взаємодопомоги зв'язували українське і російське козацтво. Значну частину славнозвісних походів на володіння султанської Туреччини і кримського ханства у XVI—XVII ст. ст. запоріжці робили спільно з донцями. Неодноразово вони пліч-о-пліч виступали проти феодально-кріпосницького гніту, проти царизму.

Про участь українських козаків у російсько-турецьких війнах XVIII ст. нагадують залишки фортифікаційних споруд —

ретраншементів на Хортиці, сусідніх островах і берегах Дніпра. Хортиця тоді була центральним пунктом в районі укріплень, які мали перешкодити просуванню ворожих турецько-татарських сил на Україну. Звичайно, ретраншементи не можуть вповні розповісти про те, яким колосальним напруженням сил і енергії українського й російського народів створювалися вони, якою тяжкою для цих народів була війна 1735—1739 рр. Зате архівні документи, українська народна творчість викривають всю бездарність і хижацьке розтринькування людських та матеріальних ресурсів царським командуванням, уособленим німцем Мініхом. Командування знецінювало героїчні зусилля, високу військову мужність і бойову майстерність російських солдатів та українських козаків.

Велика Жовтнева соціалістична революція почала нову еру в історії людства. Вона принесла нове життя на колишній запорізькій землі. Героїчні риси соціалістичної доби визначають і історію сучасної Хортиці, яка міцно переплелася з створенням Дніпрельстану. Дніпровську гідроелектростанцію, цю найбільшу будову ленінського плану ГОЕЛРО, споруджували (а після розгрому гітлерівських загарбників — відроджували) представники всіх народів Радянського Союзу. Тут матеріально втілювалася ідея інтернаціоналізму, ідея дружби народів, яка була і залишилась головною засадою життя і співпраці радянських людей. Десятки мільярдів кіловат-годин дав країні Дніпрельстан. Одноразово він став пам'яткою історії та архітектури соціалістичної доби. «Пісню соціалізму» назвав Дніпрельстан М. П. Киценко — автор книжки «Хортиця в героїні і легендах».

М. П. Киценко описує історію Хортиці з найдавніших часів і до сьогоднішніх днів. По крихтах збираючи відомості далеких століть, він вивчав усі види історичних джерел — архівні документи, археологічні матеріали, народну творчість, топоніміку, історичні пам'ятки. Прагнучи відтворити багатство і розмаїтість історичних подій на острові, автор у своїй праці подав велику кількість маловідомої, а то й зовсім невідомої історичної інформації. На сьогодні книжка М. П. Киценка являє собою найбільш повний збір фактів з історії Хортиці. Недарма її перше видання викликало широкий інтерес у громадськості. П'ятдесятитисячний тираж досить швидко зник з полиць книжкових магазинів. Отже, краєзнавчо-пізнавальне значення праці М. П. Киценка є безперечним. Однак, чи тільки цим цінна книжка?

Прагнучи розробити проблему про місце і роль Хортиці в історії України, зокрема запорізького козацтва, автор дослідницьки підходить до висвітлення ряду питань, виявляє

добру обізнаність в історичній і сучасній топографічній характеристиці острова. Він говорить тут нове слово. М. П. Киценку належить заслуга порушення і обґрунтування тези про важливу стратегічну роль Хортиці. У книзі читача приваблюватимуть народні пісні, перекази, легенди, якими автор щедро збагатив свій твір. Ще Іван Франко свого часу писав: «Докладної границі між народною творчістю як історичним джерелом і тими матеріалами, якими користуються дослідники, фактично немає». Народні українські пісні і думи, які Добролюбов назвав «святинею українського народу», перекази, легенди, прислів'я, приказки — всі вони відбивають історію народу, його світогляд, прагнення і надії, історію його праці і героїчної боротьби. Ретельно, протягом багатьох років збирав автор цієї книжки перекази, легенди і спогади, записуючи окремі з них в тих місцях, де вони народжувалися. Тепер народна творчість добре вписалася у тканину розповіді і доповнює історичні джерела. Зокрема, благородна і красива патріотично-патетична легенда про кляту запоріжців і Богдана Хмельницького під старим запорізьким дубом. А якими яскравими фарбами грають легенди козацької Хортиці, пов'язані з її скелями, берегами, Великим Козацьким Лугом, Січовими воротами... Вже одна кількість і характер легенд засвідчують значення і роль цієї місцевості. В книжці справедливо говориться: «На Хортиці немає горбика, ямки, які б не розмовляли з нами мовою віків!» Особливу цінність мають легенди і спогади про сучасну Хортицю. Згадаймо легенду, в якій розповідається про перебування на хортицьких берегах В. І. Леніна. Народові дуже хотілося вірити, що вождь пролетаріату справді там був. Зворушлива легенда і про відвідини старим селянином начальника будівництва Дніпрогесу О. В. Вінтера. З книжки М. П. Киценка читач дізнається не тільки про те, якою була і є Хортиця, але й якою вона буде. Новий етап в історії острова почався з того моменту, коли український радянський уряд у вересні 1965 року оголосив Хортицю Державним історико-культурним заповідником і прийняв рішення про спорудження там меморіального комплексу по увічненню героїчної історії запорізького козацтва. Цей етап хортицької історії продовжується. Проводиться будівництво історико-етнографічного музею, тематичного парку, про що розповідається в останній главі книжки, автор якої є одним з ініціаторів створення цього величного пам'ятника запорізьким витязям.

ОЛЕНА АПАНОВИЧ

ВСТУП

18 вересня 1965 року Рада Міністрів УРСР прийняла Постанову «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». Постанова відзначила велику прогресивну роль запоріжців в історії братніх українського й російського народів, у возз'єднанні України з Росією, вказала на необхідність збереження окремих споруд, монументальних речей, збирання і систематизації музейних матеріалів, інших цінностей, які зв'язані з життям і бойовими діями січовиків, з процесами і явищами часів козацької республіки.

Цією Постановою територія острова Хортиці оголошена Державним історико-культурним заповідником, а Держбудові УРСР, Міністерству культури України, Запорізькому облвиконкомові доручено забезпечити виготовлення генерального плану острова і передбачити розміщення на ньому пам'ятних знаків, які б розкривали історію козацтва.

Запорізька Січ...

Скільки подвигів, скільки прекрасних, могутніх велетів народила вона за свої сторіччя! Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Петро Сагайдачний, Тарас Трясило, Максим Кривонос, Данило Нечай, Іван Богун... А скільки безіменних героїв-лицарів, які, відстоюючи південні рубежі Батьківщини, визволяючи полонених з рабства, примушували здригатися татарських ханів, спопеляли фортеці яничар, громили відбірні полки польсько-шляхетських загарбників. Стамбул і Кафа, Сіноп і Трапезунд — всі вони окутувались порохом димом козацьких мушкетів, були свідками народження безсмертної козацької слави.

Серед січовиків, як і серед всього населення України, не було соціальної рівності. Раз у раз їх розідали гострі внутрішні

протиріччя, і все ж демократичний лад, який існував у Низовому війську, був різкою протилежністю тим гнітючим феодально-кріпосницьким устроєм, які панували в той час у багатьох країнах Західної Європи. Це дало підставу основоположникові наукового комунізму К. Марксу назвати Запорізьку Січ «християнською козацькою республікою»¹, занести до своїх записок відомі рядки: «заснувалося славне Запоріжжя і дух козацтва розлився по всій Україні»².

Цими словами Карл Маркс підкреслив велику волю пригноблених до боротьби за свою соціальну і національну рівність, стверджував справедливність боротьби козацтва.

У «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією», схвалених ЦК КПРС, Запорізька Січ дістала характеристику загальновизнаного центру військової сили, яка виступала і проти феодально-кріпосницького гніту, і проти іноземних поневолювачів. Запорізькі козаки були героїчними захисниками українського народу,—писав Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест.—Козацькі звияти вражали тоді весь світ. У запеклих боях з польськими і татаро-турецькими загарбниками вони вкрили себе невмирущою славою³.

А які високі оцінки запоріжцям давали видатні діячі російської науки і культури! М. Г. Чернишевський називав їх героями, кращими синами України⁴. О. І. Герцен писав, що «Запорізька Січ становила дивне явище плебей-вигаяв, лицарів-мужиків»⁵. Вони прирекли себе на захист всіх

дорогих інтересів своєї Батьківщини... Ніхто на всьому світі не відчував так глибоко волі, рівності й братерства¹,—говорив про них І. Ю. Рєпін.

Теплі, щирі слова залишив про козацтво і М. В. Лисенко: «Ви не можете уявити собі, земляче,—розповідав він в одному з листів,—як допомогла мені та давня подорож на Хортицю. Картина Січі, козачих зборів, виборів кошового—хіба ж я написав би їх, якби не побачив власними очима залишки славної минувшини?...»

У бойових лавах запоріжців пліч-о-пліч з українцями на боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту йшли представники багатьох інших національностей. На Хортицю, шукаючи союзу з козаками, приїжджав керівник повсталих російських селян Кіндрат Булавін. Своїми побратимами вважав запоріжців Степан Разін. В години трагічної скрути мріяв добратися до них і вірив у їхню повну підтримку Омелян Пугачов...

Таким чином, державний історико-культурний заповідник, що створюється на острові, присвячений не тільки Хортиці. Він присвячений всьому запорізькому козацтву.

...Але чому ж на Хортиці?

¹ К. Маркс. Хронологические выписки. Архив Маркса и Энгельса, т. 8, М., Госполитиздат, 1946, стор. 154.

² Див.: Конспект праці М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разина». Журн. «Молодая гвардия», М., 1926, № 1, стор. 107.

³ П. Ю. Шелест. Україно наша Радянська. К., вид. «Політ. літ. Укр.», 1970, стор. 20.

⁴ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание соч. Т. II, М., Гослитиздат, 1949, стор. 699.

⁵ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем под редакцией М. Лемке. Т. IX, П., ГИХЛ, 1919, стор. 459.

¹ И. Е. Репин и В. В. Стасов. Переписка. Т. II, М.—Л., «Искусство», 1949, стор. 56. И. Е. Репин. Письмо к Е. Н. Звягинцевой от 11. II 1891. Хранится в фондах Третьяковской галереи.

История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями... Мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле, и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всех Италии. Те, которые однажды видели нашу краину, говорят, что желали бы жить и умереть на ее прекраснейших полях. Что же нам сказать, ее детям?..

Т. Г. Шевченко

З давніх-давен Хортиця — земля руська. Ще візантійський імператор Константин Багрянородний у відомій праці «Про управління імперією» (946—953 рр.) писав: «Пройшовши Крарійський перевіз (Кічкаську переправу. — М. К.), вони, руси, причаляють до острова, який носить ім'я Святого Георгія. На цьому острові вони вчиняють свої жертвоприношення: там стоїть величезний дуб...»

Історики по-різному пояснюють походження назви «Хортиця». Одні дотримуються думки, що вона пішла від імені древньослов'янського бога Хорса. Професор Одеського університету дослідник Ф. К. Брун вважав, що назва виникла від слова «хорт», що означає борзий собака; інші пояснювали походження від тюрксько-половецького слова «орт», «орта», що значить «середній», розташований посередині, між протоками.

У руських літописах острів звався Хортич, Кортицький. Польський хроніст Мартин Бельський і французький інженер Гільом Боплан називали його Хорчиком.

Острів завжди вражав своєю величністю, розкішністю природи, якоюсь особливою казковістю. Австрійський посланець Еріх Ласота, відвідавши його в 1594 році, занотував у щоденнику, що це «прекрасний, гористий, веселий острів»¹. А відомий історик Я. П. Новицький трьома століттями пізніше писав: «Такі великі острови, як Таволжаний, Кухарський, Томаківський, в порівнянні з ним — ніщо»².

Хортиця тягнеться дванадцять кілометрів у довжину, два з половиною — в ширину. Її загальна площа — 3 тисячі гектарів. Висота скель над рівнем води в окремих місцях досягає п'ятдесяти метрів. За твердженням прекрасного знавця історії Запоріжжя Дмитра Івановича Яворницького, це — найбільший, найкрасивіший і найбагатший острів Дніпра.

З ранніх часів Русі він був важливим торговельним пунктом. Сюди звозили хліб, рибу, мед, а з Константинополя і грецьких колоній — різні цінні товари. Руські купці, спускаючись по Дніпру в навантажених лодях, відбивали біля порогів печенігів, а потім зупинялись на острові і там, під гіллястим старим дубом, приносили своїм богам жертву вдячності за одержану перемогу.

Хортицю не раз відвідували князі Київської Русі Олег, Ігор, Ольга... Як розповідає «Повість временних літ», весною 972 року, повертаючись з далекого болгарського походу, сюди, «к порогам», прибув «знаний всіма ратями», відважний Святослав. За однією з легенд, тут, на високій Чорній скелі, він і склав свою буйну голову. Ось як описує ці хвилини відомий український письменник Семен Складенко:

¹ Путевые записки Э. Ласоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 году. Перевод и примечание Ф. Бруна, СПб, 1873, стор. 48.

² Запорізький обласний державний архів. Матеріали Я. П. Новицького про Хортицю. Ф. 161, сп. 4, стор. 1. Далі подаватиметься скорочено — ЗОДА.

«Скеля, на якій вони стояли (князь і п'ять воїнів.— М. К.), круто обривалася над дніпровими водами. Там внизу — прірва. Крок, кинутись вниз — і тільки бризки полетять по каменю...

Та чи личить воїну, а тим більше князю Русі, бодай у найстрашнішу годину накладати на себе руки?

Смерть у бою — чесна смерть, самогубець — боягуз, по покону руських людей такого й після смерті жде вічне закляття...

З мечем у руці князь Святослав ступив наперед. За ним пішли ще п'ятеро. Вони йшли проти сотні ворогів... Впав воевода Бождар, упали три отроки, упав Микула. Лишився один Святослав...

Але й один він ішов уперед — з мечем у правій руці, з щитом у лівій. Якийсь печеніг підскачив збоку до нього й перебив ліву руку — князь Святослав випустив щит, але мав ще меч. Кілька стріл разом упилися в його груди, але князь ішов далі... і раптом, як зламаний спис, упав на землю...

Святославу віддавали погребову почесність так само, як і всім далеким і близьким його предкам.

На високу кручу острова Григорія (Хортиці.— М. К.) до священного дуба, під яким звичайно приносили жертви, всі витягли лодію, засипали її травою, прикрасили квітами, на носі зробили подобу княжого столу, застелили його багряними килимами і там поклали тіло Святослава, прикрасивши його знаменом.

Усі знали й розуміли — князя Святослава з ними немає...

Але князь Святослав живий і житиме, на своїй лодії він підійметься в небо і порине в світ, де... у вирії цвітуть сади, де Перун викрешує блискавиці, де живуть чудові діви»¹.

Під 1103 рік на острів прибув великий князь Святополк Ізяславович, а з ним — молоді князі Давид Всеславич, Вячеслав Ярополкович, Давид Ігоревич, Ярополк Володими-

¹ С. Складенко. Святослав. К., «Рад. письменник», 1959, стор. 640—641.

Герб Війська Запорізького. Він був відомий багатьом країнам Європи і Близького Сходу.

рович. «И поидоша на коних и в ладьях,— говорить літопис за Іпатіївським списком, — и придоша ниже порог и стаха в Протолчех и в Хортицком острове», — Святополк звідси пішов до Сутені (річки Молочної) і там, біля підніжжя Куркулацької гори, на берегах притоки Різане, одержав блискучу перемогу над половцями. В 1223 році на Хортицю теж збиралися всі головні руські князі¹. Це було перед трагічною битвою на річці Калці, коли поразка в бою привела до початку татаро-монгольського іга.

Великий грецький історик Геродот, який побував на борисфенових (дніпрових) берегах, писав про країну Гілею (пізніше— Великий Луг), про зустрічі там Геракла з прекрасною Змій-Дівцею, вказував на місце печери, де народився родоначальник скіфів.

Майже за версту нижче Кічкаса,— писав він,— лежить острів Хортиця. Вдивляєшся у його прекрасне, поетичне місцезнаходження, і думка намагається прорвати загадкову завісу, сплетену легендами віків... У цій поезії є щось таємничо-прекрасне, що вабить до себе і розум і серце. Віки освятили її, а міф створив їй ореол чудесного... Цей острів, я хочу сказати, є міфічна Ерифей, яка лежить серед степового океану... Тут остаточно розв'язується вузол тих таємничих легенд, які розповідають і про царів-зміїв, і про печери².

² ЗОДА, ф. 161, сп. 4, стор. 7—8.

Російський історик М. І. Надеждин у статті «Геродотово Скіфія», пишучи про розміщення Герроса — країни царських скіфів, говорив, що отут, на Хортиці, серед дикого грізно-величюного ландшафту, він бачить найпристойніше місцепоховання скіфських вождів. Геродот якраз і запевняв, продовжував М. І. Надеждин, що воно (місцепоховання.—М. К.) знаходиться там, звідки Борисфен стає судноплавним. І чи не від того, міркував далі, що саме тут, вірогідно, знаходилась міфічна колиска скіфів — та загадкова печера, у якій народились Акафір, Гелон і Скіф,— піднімалась святість цього місця? А як стверджували ті ж понтіські еллини — печера була «в окремому кутку Гілеї, куди Геракл дістався не раніше, ніж пройшов усю скіфську землю із заходу»¹. У ХІХ столітті історики широко досліджували хортицьку Зміюву печеру біля скелі Вища голова і залишили про неї цікаві спостереження і думки.

Приблизно за три метри від води, під навислою брилою скелі, видніється вузька площина. Піднявшись на неї, побачите отвір. Він і поведе вас до підземелля. Щоб проникнути туди, треба спуститись, тримаючись руками й ногами за стінки, більше як на два метри в глибину. Внизу отвір значно розширюється, утворюючи невелику химерну залу. Висота її — до трьох метрів, ширина — до п'яти.

¹ Записки Одесского общества истории и древностей. Т. I, О., 1844, стор. 84—85.

балка Куниця. Він проник до неї і виніс звідти зотліле сукно, сідло, зброю, прикрашену мідними бляшками. Все це висіло там на жердині, прикріпленій дерев'яними підпорами.

Із Зміювою печерою пов'язана низка легенд. Йосип Шуть, якому у 80-х роках було біля дев'яноста літ, оповідав, що на Запоріжжі жило три змії-богатири. Один з них — на Хортиці, другий — на Пурисовому острові, а третій, найлютіший, найстрашніший, — Цар-змій, Змій над зміями, — той на Перуні. Змії жили як богатири і билися тільки з богатирами. Деякі з них і на людей полювали. Не займали тільки запоріжців, бо між ними теж були дуже сильні богатири й характерники...¹

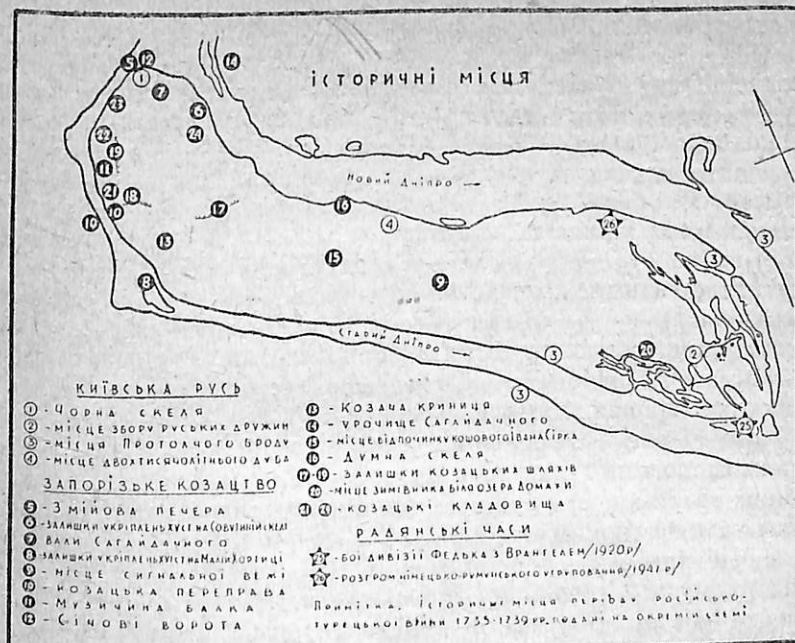
У пізніші часи Зміюва печера використовувалась козаками як сховище для зброї.

А взагалі в історії дореволюційної України, мабуть, не знайти ще такого шмату землі, який би за силою історичної ролі, глибиною подій, героїзмом людей набрав такого широкого розголосу і був би так щедро оспіваний народом, вплетений у безліч легенд і переказів, як Хортиця. Народження цих легенд обумовлене, передусім, тією фантастичною природою, серед якої жила і боролась за існування людина, а також тим безприкладним героїзмом, зневагою до смерті, що їх проявляли в ім'я батьківщини, свого народу наші предки.

Справді, де ще серед оцих безкраїх степів можна було знайти такий дивовижний комплекс: дикі, грізні пороги, казкові візерунки хортицьких скель, ревіння, стогін розбурханої водної стихії і плавні — широкі, безмежні, з ясними зорями і тихим шелестом споконвічних дубів...

У темні горобині ночі, коли до шаленого неспокою ріки домішувалися громи, стрімкі кресала дощових блискавиць, старі руси бачили, як з хортицької печери піднімався триголовий змії і летів до скель Перунового порогу. Тоді далеко води Дніпра освітлювались вогнем, і горе було тому печенігові, який здумав би пройти руські застави...

¹ ЗОДА, ф. 161, сп. 4, стор. 9.

Розповідаючи про Хортицю, не можна оминати прилеглі островці і Кічкаську переправу. Островці знаходяться буквально за кілька сот, а то й десятків метрів од Хортиці, висять, як кажуть, у неї «на мотузку» і вся їхня історія — це історія Хортиці.

Кічкаський перевіз, який проходив ледь вище сучасної Дніпровської греблі, був відомий не тільки візантійському імператору Константину Багрянородному. В XVII столітті про нього докладно писав і Гільом Боплан: «Я бачив, як поляки тут стріляли з лука з одного берега річки на другий, і стріли падали більш як на сто кроків далі протилежного боку. Це головний і найкращий татарський перевіз... У цьому місці русло ріки не більш як 150 кроків завширшки; береги

дуже приступні, місцевість одкрита, через що засад тут можна не боятися»¹.

Дещо нижче Кічкасу, за машинним залом гідростанції імені Леніна, видніються відомі скелі Три Стопни (Три Стоги). Один з них зветься Диван Цариці, або Крісло Катерини. В народних переказах згадується, що тут під час подорожі по Новоросійському краю відпочивала цариця Катерина II. Однак це не відповідає дійсності.

Метрів за сто від Крісла — Середній стовп. Ця скеля славиться цікавими археологічними знахідками. В її печерах жили люди ще за кілька тисяч років до нашої ери. У двох культурних шарах ґрунту (перший — до 15, другий — до 25 сантиметрів) відбилася багатовікова історія життя людей неоліту і бронзи. Якщо в першому шарі землі серед попелищ було знайдено залишки риб, вироби з кременю та черепки примітивного посуду, то в другому уже переважали кістки диких тварин, посуд був кращого виробу, оздоблений гусеничним та пунктирним орнаментом. У вищих шарах зафіксовані людські поховання пізніших епох.

На цьому ж Середньому стовпі знаходиться й відома Запорізька миска. Її діаметр — півтора метра, а глибина — до метра. За згадкою Д. І. Яворницького, лоцмани розповідали, що в сонячні, пекучі дні в цій мисці козакки варили галушки. Причому сідали навколо неї один проти одного. Ручки ложок були півтораметрової довжини, а оскільки такою ложкою собі до рота не піднесеш, то годували один одного для забави через миску.

Ліворуч від Стопнів, прямо перед Хортицею, розкинулось урочище Сагайдачного. Це широкий, просторий луг, обрамлений кручами. Колись тут стояли розкішні дерева. Тепер дерев немає, але як і колись, у давнину, тут виступають з води високі скелі — Дурна і Середня. Правда, Дурна значно пошкоджена. Під час будівництва Дніпрогесу тут прокла-

¹ Г. Боплан. Описание Украины. — В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, К., 1896, стор. 316—317.

дався водний шлях від шлюзу до Дніпрового русла, і ліва частина її була зірвана. Середня скеля — в природному, первісному стані, хоч на ній і немає того своєрідного каменю, який називався Люлькою і був схожий на справжню козацьку люльку з чубуком і протичкою. Там уже не можна бачити й «ліжка», «стула», «крісла» Сагайдака. У 80-х роках минулого століття його зірвали два бездумні гуляки.

На Середній скелі, як і на Стопні, теж знайдено стоянку первісної людини (новокам'яної доби). Стоянки різних часів — від епохи неоліту до періоду запорізького козацтва — відшукувались в Корнійовій, Липовій, Довгій, Брагаринській балках, розташованих у східній частині острова, і в балках Генеральській та Широкій — з заходу¹.

Все це манило, кликало археологів. Першим, хто повів тут серйозні дослідницькі роботи, був В. А. Беренштам. 18 лютого 1890 року він повідомляв Я. П. Новицькому, що дванадцять років тому, тобто влітку 1878 року, розкопав 6 курганів, але змушений був припинити роботу, оскільки «одержав вісті про смерть близького друга і хворобу маленької доньки»². Щоденник розкопок і знайдені речі після повернення до Києва він надіслав Московському антропологічному товариству, яке відряджало його на Хортицю.

Лист В. А. Беренштама має значну пізнавальну цінність. Але для того, щоб він був достатньо зрозумілим, слід нагадати: первісні племена, проживаючи на території сучасного Запоріжжя, залишали по собі пам'ять — насипали над похованнями померлих великі земляні могили. Цими пам'ятниками-курганами всіяна вся Хортиця. До 1880 року, — нотував Я. П. Новицький³, — на могилах, розташованих у середній частині острова і південніше неї, стояли й кам'яні баби — мамаї.

¹ ЗОДА, ф. 161, сп. 4, стор. 19.

² Там же, стор. 22.

³ Там же, стр. 18.

Даючи характеристику Середньому стовпу, ми уже згадували знахідки ранніх епох, хоча слід додати — у другому шарі були знайдені й кам'яні сокири, кремінні ножі, вістря до стріл, різні кісткові вироби. «Велика кількість кісток і різноманітність тварин, яким вони належать, — писав Добровольський, — свідчать, безумовно, про багату тогочасну фауну околиць цієї скелі... про надзвичайно сприятливі умови здобуття їх людиною. Мені здається, я не помилюсь, якщо висловлюся, що цих тварин мешканець нашої скелі здобував, головним чином, тут, на острові»¹. Селище з 57 землянок, яке розкопували на Кічкасі А. В. Добровольський, а потім П. І. Смоличев, було не що інше, як одне з слов'янських поселень. Тут археологи знайшли жорна, зернотерку, пряслиці, бронзові обручки, залізні ножі, залізні рибальські гачки, щось подібне до кісткової печатки, шматки розтопленої, застиглої цини.

У 1928 році землесоси Дніпробуду, поставлені на лівому березі Дніпра, вимили з піщаного наносу 5 великих мечів. Відомий археолог В. І. Равдонікас цю знахідку пов'язує з епохою Київської Русі, зокрема, з перебуванням тут князя Святослава. «І якщо мечі з Дніпробуду свідчать про катастрофу з кораблем, — писав він, — то скоріше всього ця катастрофа була викликана нападом печенігів»².

На початку 30-х років учасник тієї ж історико-археологічної експедиції В. А. Грінченко, вивчаючи лівобережні місця, де мали розгортатися роботи по спорудженню заводів-велетнів, помітив невисокий, розораний вал. Він тягся на території могильника, який налічував 30 курганів. До північно-східної групи належало 16 могильних насипів, до південно-захід-

¹ А. Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. Збірник, т. І, Дніпропетр., 1929, стор. 122—123.

² В. І. Равдонікас. Надписи і знаки на мечях из Днепростроя. «Известия Государственной Академии истории материальной культуры», вып. 100, М.-Л., 1933, стор. 32.

ної — 14. При розкопках площі, оточеної валом, було знайдено відомий Вознесенський скарб — срібні фігури орла, лева, багато золотих і срібних прикрас до одягу людини і кінської зброї, залізні шаблі, стремена, інкрустовані золотом. Тут же була знайдена і кераміка місцевого виробу. В. А. Грінченко прийшов до висновку, що вона з гончарень «величезного керамічного виробництва», які він відшукав і дослідив у Канцерній балці поблизу Хортиці влітку 1929 року. Хоч речі Вознесенського скарбу здебільшого візантійського виробу, вчений залишився думки, що господарями їх були слов'яни або хозари, які мали тісні економічні та політичні зв'язки з Візантією.

Влітку 1948 року члени краєзнавчого гуртка Запорізької СШ № 43 на східному боці Хортиці знайшли амфору IX століття. Вона круглодонна, з рифленими стінками, виготовлена з добре відмуденої глини цегляно-червоного кольору. Найбільший діаметр тулуба 30 сантиметрів, висота — 35, місткість — 10,5 літра. Напис на амфорі не прочитаний. Цю знахідку вчені також відносять до перебування на острові східних слов'ян.

На хортицьких берегах відшукано декілька кольчуг, шоломів часів Київської Русі. А скільки знахідок епохи козацтва! Д. І. Яворницький вивіз з острова дві козацькі гармати, чотири бронзові мортири XVII ст., декілька пістолів, шабель, якірців.

У північно-західній частині Хортиці — біля Музичинової балки, на побережжі між Наумовою і Громушиною балками — там, де колись поблизу діяла Запорізька корабельня, восени 1968 року підводники знайшли три якорі: один висотою 1,2 метра, два — по 1,08 метра.

Третього вересня 1971 року підводно-археологічна експедиція, очолювана Є. Р. Спіновим та Г. І. Шаповаловим, біля причалу колишньої козацької переправи, за двадцять метрів від берегової лінії, в руслі старого Дніпра підняла рештки добре збереженого судна (точніше — половину судна: його передню, носову частину). Висота судна — 1,9 метра. Дов-

жина знайденої частини — 6,5 метра. Ширина на лінії злому — 4 метри.

Судно круглодонне, обшите сосновими, а вище ватерлінії — дубовими дошками. Біля бортів — неширокі лави для сидіння команди. У внутрішній носовій частині збереглися дубові й залізні деталі для кріплення гармати. Зберігся також 12-сантиметровий блок для якірного канату. В середній частині днища — чотиригранний брус для встановлення щогли. Як визначають спеціалісти, це дубель-шлюпка часів першої російсько-турецької війни. Біля неї були знайдені: дволапий кований якір, гарматні ядра, картеч, два кремінних мушкети, граната, свинцеві кулі, чотири багнети, палаш з чітко позначеною датою — 1726 рік.

У Запорізькому краєзнавчому музеї експонуються гарматні ядра кінця XV — початку XVI століть, козацькі котли, сокири, кухлі, люльки. Вчений секретар Артилерійського історичного музею В. Ободовський повідомляв: «Знахідка чавунних ядер на Хортиці — важлива подія. Наявність на них ливарних швів і ливників дає змогу припустити, що вони були відлиті там же, на острові... Такими дрібними ядрами стріляли з півфунтових гармат, які були на озброєнні в XVI і першій половині XVII століть. Подібні гармати з заліза і бронзи ставилися на човнах типу запорізьких і застосовувалися для обстрілу живої сили і суден ворога».

Припущення В. Ободовського підтверджує і друга знахідка, піднята запорізькими археологами у квітні 1968 року — ливарні тиглі. Вони були знайдені в північній частині острова. Науковець Н. Гнипа в статті «Розвиток металургії на Україні в XVII—XVIII ст.ст.»¹ писав, що на Хортиці козаки-ковалі ще в ті часи використовували кам'яне вугілля.

Отже, немає нічого дивного, що в другій половині XIX століття з прибережних хортицьких пісків та ярів німці-колоністи часто виймали гармати, ядра, шаблі, ножі, стріли та іншу зброю. Ці речі, що тепер, безперечно, складали б істо-

Клятва повсталих. Ілюстрація А. Базилевича.

¹ Зб. «Нариси з історії техніки». К., 1956, стор. 80.

ричну цінність, німці доставляли на олександрівські та верхньо-хортицькі заводи і там переплавляли на різні господарчі речі.

Про сліди великих битв на хортицькій землі свідчать розповіді багатьох старожилів. Варто згадати такий запис, зроблений Д. І. Яворницьким:

«В старовину, бувало, як підеш різними балками острова, то чого тільки не побачиш: там стирчить велика кістка від ноги людини, там біліють зуби з широкими щелепами, там вилізли з піску ребра... Потрібно тобі сховатися в печеру, біжиш туди і натикаєшся на великий мідний казан чи черепкову чашу.

Тоді мисливцям не треба було купувати свинець, — слід було тільки почекати, доки пройде дощ та підніметься вітер, — після того йди і збирай скільки завгодно...»¹

¹ Д. И. Яворницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, СПб, 1888, стор. 244.

КОЛИСКА ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Дніпре-брате, чим ти славен,
Чим ти красен, чим ти ясен?
Ой, я славен бурлаками,
Низовими козаками...

Так у народній пісні. А в дійсності? Чи була у Дніпра більша слава?

Ні!

Запорізьке козацтво — явище незвичайне, епохальне, явище, яке при всій його складності і протиріччях розвитку було і залишається одним з найцікавіших і найвизначніших в історії старої України. З його любов'ю і відданістю Вітчизні, з його енергією та ентузіазмом, з його сміливістю і кмітливістю могли змагатися тільки люди славних епох.

Але повернемося до пісні. Погляньмо, чому народ, запитуючи у Дніпра, чим він славен, красен і ясен, одержав відповідь: «низовими козаками».

Хто ж вони і звідки взялися запорізькі козаки? Чому Хортиця стала колискою народженого козацтва?

Відповідаючи на це, згадаймо, як складалася доля українського народу після тривалого татаро-монгольського іґа. Якщо переможна Москва, хай і поступово, але набирала сил, міцніла, розправляла свої богатирські плечі, то Україну з усіх кінців шматували вороги. Придніпров'я, східну Волинь і південні степи захопила Литва, Поділля і Галичину терзала Польща. В Закарпатті господарювали угорські феодалі, а на Буковині — молдавські бояри.

Після Кревської унії 1385 року гноблення українського народу ще більше посилювалося. На тій частині України, що була під владою Польщі, насаджувався католицизм — активне знаряддя боротьби проти мас. Країна важко долала феодальну роздробленість. І все ж процес дальшого розподілу праці посилював товарно-грошові відносини, а ті з свого боку стали широко підривати натуральне господарство. З розвитком ремесла, торгівлі міцнішали зв'язки міст і районів. Польсько-литовська знать багатіла. В гонитві за грошима й прибутками вона знаходила нові, ще жорстокіші форми експлуатації селян.

На землях України вводилась панщина, кріпацтво. Селяни змушені були за маленький клаптик землі по кілька днів щотижня працювати на пана. Бідність доводила людей до невимовного відчаю.

Та хіба так було тільки на селі? Багаті міщани безжалісно експлуатували міські низи. Зловживала владою державна адміністрація — воеводи, старости, намісники. Польська шляхта душила українську культуру, насміхалась над народними звичаями, переслідувала православну церкву.

Соціальний і національний гніт викликав гнівний протест народних мас. Частина сільської і міської бідноти піднімалася на боротьбу, а потім, щоб уникнути кари і знущань, залишала милі, дорогі їй місця і йшла в мандри — на південь, туди, де чекали вільні черкаські й канівські землі. Втікачі йшли поодинокі і сім'ями, засновували там хутори, містечка, займалися хліборобством, тваринництвом, рибальством і називали себе козаками, що в перекладі з тюркської мови

означає «вільна людина». Але волю знаходили ненадовго. Князі Радзівілли, Сапєги, Вишневецькі і тут обкладали їх податками, ставили своїх наглядців, примушували втікачів повертатися до фольварків. А крім усього, як і там, — на Волині, Поділлі, Поліссі, — їм доводилося часто братися за зброю і відбивати наскоки татар. Тільки тут, поблизу татаро-турецьких володінь, ці набіги були ще частішими й кривавішими.

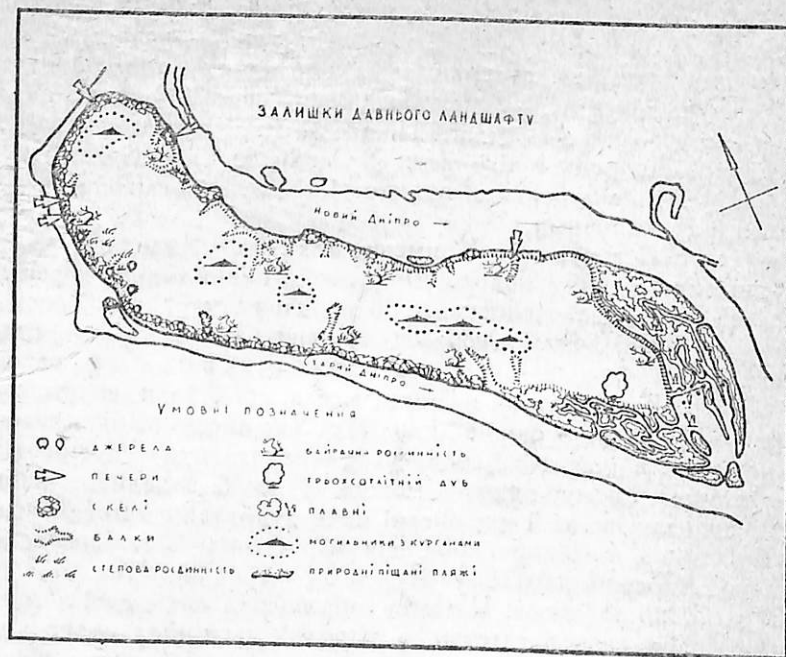
Хто їх організовував? Кримське ханство. Виходячи своїм корінням з розпаду Золотої Орди, воно виникло в 40-х роках XV століття і вело систематичні набіги на українські, російські і польські землі. Особливо тяжких ран завдавало українському народові. Щороку, а в окремі роки й по кілька разів, татарські орди налітали на міста і села, грабували, спустошували їх. Це було страшне лихоліття. Українські пісні й думи, народжені в той час, сповнені глибокого суму й гіркоти. Звичайно, цьому лихові можна було б зарадити, якби польські, литовські й українські пани турбувались про народ, будували на південних кордонах укріплення, організовували відсіч татарській навалі.

Та цього не робилося. Шляхта зміцнювала лише свої замки, думала про своє багатство, а народні маси віддавались на поталу ворогові. Людей рубали татарські шаблі, топтали копита коней, сотнями гнали у Кафу — на невільничий ринок.

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли,—

тужно розповідає народна пісня. Сповнена нелюдських страждань, вона закінчується картиною страшного горя:

А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шні аркан в'ється
І по ногах ланцюг б'ється.

Далі миритися з такою долею було неможливо. Козаки ще активніше об'єднувалися і виступали проти «великої неправди». Багато з них, шукаючи волі, направлялися далі, на низ, за дніпровські пороги—на Хортицю, Томаківку, інші острови (звідси й пішла назва — низові, запорізькі козаки). Поселяючись на островах, у дніпровських плавнях, вони займалися «уходами»: заготовляли хутровину, рибу, розводили бджіл, ходили по сіль. В осінні та зимові місяці заготовлене добро вивозилось до Києва, а звідти після весняної повені до порожистого Дніпра знову тяглися човни з одягом, знаряддям і зброєю.

Всього на водному шляху треба було пройти дванадцять порогів — кам'яних гряд, що перетинали русло від берега до берега: Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчатий, Звонецький, Княжин, Ненаситець, Внук, Будилівський, Таволжанський, Літній і Вільний.

Проходження цього шляху вимагало великого напруження, вміння. Пекло не було таке страшне, як Ненаситець. Пройти його — значило побувати в пазурах смерті. Але водночас — скільки там було краси і поезії! В одній з своїх запорізьких легенд класик української літератури Іван Нечуй-Левицький писав: «Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід (Ненаситець)... Все дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони.

Цілі гори білої ревучої піни билися об каміння, скакали вгору, закручувалися гребіннями і знов падали... Од берега до берега лютувала біла водяна буря, крутилися вихри, вертілись чорторії, неначе все те викидав підземний вогонь або заховані на дні вітри»¹.

Особливо почастишали втечі селян від своїх феодалів наприкінці XV — початку XVI століть. Прибуваючи на острови, панські холопи знаходили тут своїх побратимів — таких же сіром і, об'єднуючись з ними, створювали перші ватаги, загони для боротьби з служебниками українських, польських і литовських магнатів, які набігали, щоб повернути їх, сіром, у неволю. Ця боротьба, а також відсіч татарам, додавала їм віри у свої сили. Тут же, на островах, козаки будували й свої перші укріплення (наприклад, Совутина скеля на Хортиці). За визначенням військових спеціалістів, її нескладні фортифікаційні споруди належать до кінця XV — початку XVI століть, тобто задовго до появи на острові Дмитра Вишневецького. Ще в 1900 році, доки ця прекрасна, мальовнича місцевість не була перетворена німцями-колоністами у

¹ І. С. Нечуй-Левицький. Запоріжці. Т. 2, К., «Наукова думка», 1966, стор. 340—341.

кар'єр, тут виднілися вали «двоаршинної висоти», насипані у вигляді неправильного чотирикутника. Вали мали довжину: з північного боку — 67 погонних сажнів, із східного (від Дніпра) — 33, з південного — 73 і західного — 37¹. Працюючи в кар'єрі, колоніст І. Гільдебрант на початку 900-х років знайшов до ста круглих відшліфованих каменів, які свого часу, очевидно, використовувались для кидання у ворога. Знаходили тут і списи, стремена.

Тарас Григорович Шевченко, оспівуючи той далекий час, — час зародження козацтва, залишив чудові рядки:

А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити...

Батько — Великий Луг, мати — Хортиця. Такі визначення проходять і через десятки народних пісень. Прекрасний знавець українського фольклору, зокрема народної пісні, М. В. Гоголь говорив, що вони цілком можуть називатися історичними, тому що пісні не відриваються ні на мить од життя і завжди вірні тодішній хвилині і тодішньому стану почуттів.

Це зайвий раз нагадує про неуважність тих, хто в своїх історичних працях забуває, обходить, применшує роль Хортиці. Вона, Хортиця, як і ряд інших островів, безперечно, була колицкою запорізького козацтва, одним з центрів, де проходило його визрівання і формування у військову силу. Це засвідчує не тільки народна творчість, це красномовно стверджує й логіка подій.

Як відомо, в пониззі Дніпра знаходилося понад 250 островів. Навіщо ж бунтарям — людям, які, за висловом Богдана Хмельницького, не витримували холопства, йшли в козаки, —

¹ ЗОДА, ф. 161, сп. 4, стор. 43.

навіщо було їм обходити, віддавати цей плацдарм, цю вигідну стратегічну точку в розпорядження ворога? Адже ні один острів, у тім числі й Томаківський, не міг конкурувати з Хортицею.

В полеміці з істориком П. Буцинським Д. І. Яворницький писав: «Автор говорить, що Томаківка — найкращий з усіх дніпровських островів за своєю величиною і неприступністю... Це невірно. Найкращим з усіх островів за своєю величиною і неприступністю є острів Хортицький: він має 24,5 версти в окружності, а вся його площа дорівнює 2547 десятинам і 325 сажням, тоді як Томаківка в окружності має 6 верст, а вся її площа дорівнює 350 десятинам землі. Крім цього, береги острова Томаківки значно нижчі від берегів Хортиці; Томаківка доступна з усіх боків, крім південного, де висота її доходить до 7 сажнів, тоді як Хортиця недоступна з трьох боків, особливо з західного, де висота її сягає до 30 сажнів і навіть більше»¹.

Що означала б недооцінка, добровільна віддача острова татарам? По-перше, закриття найкращого шляху, яким могло йти козацьке поповнення з північних районів, по-друге, позбавлення контролю над Кічкаською переправою та Протолчим бродом і, нарешті, це допускало б створення в пониззі Дніпра, на Хортиці, міцного ворожого форпосту. Насправді так не було, тим більше, що над низовими козаками з самого початку їх існування висіла подвійна загроза — напади польсько-литовських панів і турецько-татарських орд. Хортиця була природною фортецею, і на першому етапі розвитку козацтва вона відіграла важливу роль: була одним з пунктів, де розгоралася національно-визвольна і класова боротьба. На жаль, точних даних про час і місце заснування першої Січі немає. Ряд істориків XVIII—XIX століть, а деякі і в наш, радянський період, дотримуються думки, що перша Січ виникла саме на Хортиці. Одні це пов'язували з перебуван-

¹ Д. І. Яворницький. Запорож'є в остатках старини и преданиях народа. Ч. I, СПб, 1888, стор. 293.

ням там черкаського старости князя Дмитра Вишневецького, інші — з розміщенням військ гетьмана Петра Сагайдачного. Відомий радянський історик В. О. Голобуцький, аналізуючи це питання в монографії «Запорізьке козацтво»¹, виклав категоричне заперечення, доводячи, що Січі там не було. Правда, у другому виданні книжки «Гомін, гомін по діброві» він погодився з тим, що Січ на Хортиці взагалі й могла існувати, тільки не в часи Дмитра Вишневецького. Але, як відомо, про те, що «городок Вишневецького» не Січ, — ще в кінці XIX століття писали І. М. Каманін, А. В. Падалка, про це спочатку обережно, а в 1912 році на весь голос говорив і Д. І. Яворницький. Ще в першому томі «Истории запорожских козаков» він писав, що «город Вишневецького» послужив «прототипом Січі», і наголошував на тому, що невідомо, чи називали його козаки Січчю. М. І. Костомаров теж не стверджував, що засновником Січі був Д. Вишневецький. М. С. Грушевський писав, що Д. Вишневецький зробив першу серйозну спробу створити постійне укріплення на Запоріжжі, яке б служило міцною опорою для всього козацтва, намагався зробити з нього політичну силу, з якою б рахувалися сусідні держави і уряди.

Отже, Січі, створеної князем Д. І. Вишневецьким, не було. Та розглядаючи висновки Д. І. Яворницького і М. С. Грушевського, не можна погодитися з тим, що городок Вишневецького був «прототипом Січі» чи «першою серйозною спробою» її організації. Вишневецький — феодал. Січ — вогнище боротьби проти феодалізму. Тому ні про який «прототип Січі» не може бути й мови.

Проте сказане ніскільки не дає права перекреслювати значення подій, які улавили Хортицю в кінці 50-х років XVI століття. Навпаки, складність того явища вимагає від нас більшої уваги, більш глибокого проникнення в суть дипломатії польського короля Сігізмунда Августа і татарського

¹ В. А. Голобуцький. Запорожское казачество. К., Госполитиздат, 1957, стор. 78.

Збір на раду. Ілюстрація А. Базилевича.

хана Девлет-Гірея, як водночас вимагає правильно оцінити й роль Вишневецького та дії малохортицького козацького городка.

Про що ж свідчать історичні документи? Хто першим розповів про козацтво на Хортиці? І чи справді хортицький городок був створений для «вгамування козаків»?

Очевидно, першими достовірними письмовими джерелами слід вважати записки польського хроніста Мартина Бельського (1495—1575 рр.). В усякому разі історична література досі не навела якихось інших даних. Бельський, об'їжджаючи Придніпров'я, зробив запис про те, що на південь від Хортиці (приблизно за 60 кілометрів) розташований другий острів, «названий Томаківкою, на якому частіше всього живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найсильнішою фортецею на Дніпрі». Слова «частіше всього» конкретно говорять про те, що козаки в той час жили не тільки на Томаківці, а й на інших островах. Зокрема, Бельський згадує, що на Хортиці «Вишневецький перед цим жив і татарам дуже шкодив».

Згодом про Хортицю розповідав і посланець австрійського імператора Еріх Ласота. Як відомо, він був посланий Рудольфом II до запоріжців, щоб переконати їх виступити в похід проти татар і не дати перейти на бік Туреччини, яка готувала тоді війну проти Священної Римської імперії.

На початку літа 1594 року Ласота виїхав з Канева і річковим шляхом добрався до Хортиці. «На цьому острові,— помітив він у щоденнику,— ми переночували. Козаки, числом до 400, які складали сторожу татар біля Будальського порога, приєдналися до нас і згодом разом з нами відправилися до Січі»¹.

Ще докладніше Ласота пише про Хортицю, коли оповідає про повернення з Січі: «4 липня ми пройшли мимо двох річок, які носять назву Московки і течуть у Дніпро з татарського боку, звідки до острова Хортиці одна миля... Потім

¹ Путевые записки Э. Ласоты..., стор. 53.

пристали до берега нижче, поблизу розташованого острова Малої Хортиці, де років тридцять тому був збудований замок Вишневецького, зруйнований турками і татарами; біля цього острова виливаються в Дніпро з руського боку три річки, всі звуться Хортицями і назву цю вони передали обом островам»¹.

Французький інженер Боплан, який довгий час стояв на службі у польського короля, бував на Запоріжжі і в 30-х роках XVII ст. доїжджав до Кічкаса (нижче він не спускався), зробив такі нотатки: «Кажуть, що цей острів має велике значення. У нього високе, величне місцезросташування і, будучи охоплений майже з усіх боків високими скелями, не має великих доступів, він тягнеться на дві милі в довжину і на половину, особливо в верхній частині, в ширину... Не боїться повені, має багато дубів, був би прекрасним місцем розташування сторожового укріплення для нагляду за татарами».

Польський мемуарист Богуслав Машкевич, відвідавши Запоріжжя наприкінці 1647 року, теж занотував у своєму щоденнику, що «на відстані декількох миль далі останнього порога (тобто Вільного. — М. К.) є острів посеред Дніпра... Тут завжди перебуває козацький гарнізон для попередження татарських набігів; острів цей називається Хортицею».

Наша вітчизняна наука свідчення згаданих іноземців вважає авторитетними джерелами для історії України. І це, безумовно, правильно. Адже вони були сучасниками тих подій і мовно, правильно. Адже вони були сучасниками тих подій і нерідко записували те, що бачили на власні очі. Однак загальновідомо й інше: при визначенні того чи іншого історичного явища не можна ігнорувати вражень і оцінок тогочасних подій, викарбуваних у пам'яті нашого народу. З цієї точки зору велику цінність становлять мемуари С. Мишецького, який жив на Січі під час російсько-турецької війни 1735—1739 років і не раз бесідував з козаками кошового отамана Малашевича. С. Мишецький залишив запис, що на Хортиці

¹ Путевые записки Э. Ласоты, стор. 53.

«издревле была Запорожская Сич»¹. Свідчення, що там здавна перебували козаки,— фактор вельми важливий: він доносить історичні твердження самих запоріжців.

Дещо пізніше, але за життя січовиків, з якими, за підкресленням автора, він теж мав неодноразову розмову, про Хортицьку Січ говорив історик Г. Ф. Міллер. Вони, запоріжці, писав він, зробили собі на Хортицькому острові укріплене місце, «по их Сечь называемое».

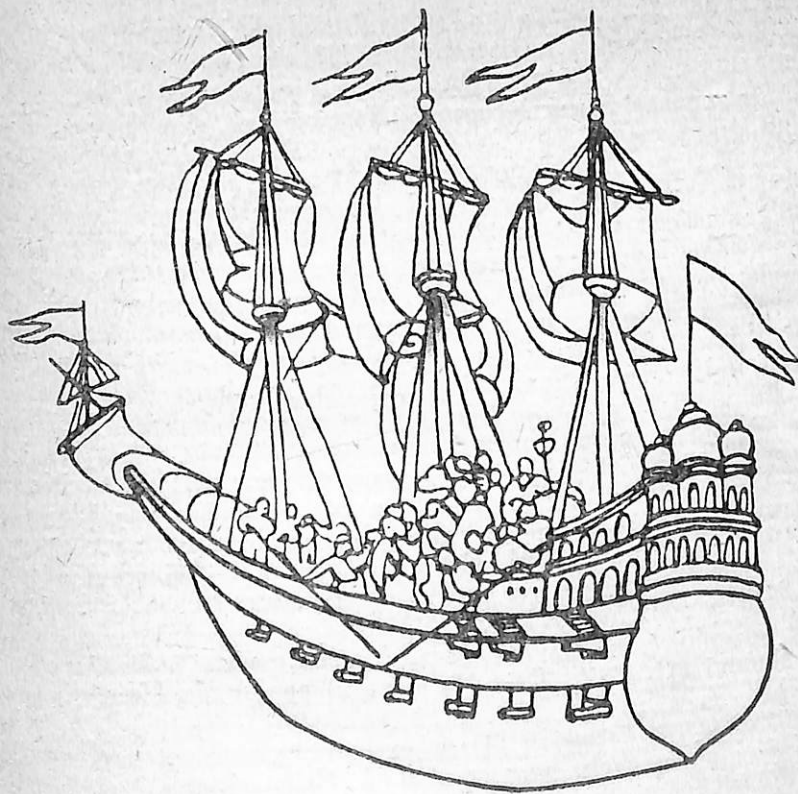
Думку, що козаки здавна були на острові, розділяє і дослідник Запоріжжя Я. П. Новицький. Записуючи розповіді десятків людей, які особисто знали січовиків, слухали їхні спогади, він прийшов до висновку, що «Хортиця ще в XV ст. була пристановищем і опорою перших запорізьких козаків»². Таким чином, автори говорять про різні часи історії острова, але вони одностайно стверджують і перебування там козаків, і їх боротьбу проти поневолювачів. Все це дало право Д. І. Яворницькому назвати Хортицю «центральним місцем» першого поселення запоріжців.

Такі найраніші джерела про Хортицю, про низове козацтво. Принципове значення має і друге питання — чи справді замок Вишневецького був збудований, як твердять деякі дослідники, для «вгамування» козаків? А якщо так, то чому загони Малої Хортиці жодного разу не виступали проти запоріжців? Щоб розібратися в цьому, слід передусім уточнити — де ж на Дніпрі була і є Мала Хортиця?

У другому виданні «Истории запорожских козаков» (М., 1900 р., стор. 123) Д. І. Яворницький писав, що в архіві Міністерства закордонних справ зберігаються два рукописні плани XVIII століття за №№ 17 і 18. Там позначено розташування Малої Хортиці в Річищі (Старому Дніпрі) за 200 метрів від Великої Хортиці, приблизно за кілометр від північної частини острова. В тих же планах наведені уточ-

¹ С. Мышецкий. История о казаках запорожских. О., 1852, стор. 68.

² ЗОДА, ф. 164, сп. 4, стор. 12.

Малюнок козацького корабля з прапора запоріжців, що зберігається в Ермітажі.

нення, що Мала Хортиця і Вирва (так російським військовим командуванням у 30-х роках XVIII століття був названий острів) — одне і те ж. Після зруйнування Січі німці-колоністи назвали Малу Хортицю Канцерним, або Канцерівським островом.

Сумнів, що Мала Хортиця — не Вирва, не Канцерівський острів, першим висловив Л. В. Падалка. Вивчаючи мемуари австрійського посла Еріха Ласоти, він зробив припущення, що Мала Хортиця, очевидно, лежить не поруч Великої, а вище, на так званому Степку. До такого висновку вчений прийшов, читаючи не зовсім точний переклад, який зробив Ф. Брун. У перекладі Бруна говориться: «4 липня ми пройшли мимо двох річок, які носять назву Московки і течуть у Дніпро з татарського боку (тобто з лівого берега.—М. К.), звідки до острова Хортиці одна миля... Потім пристали до берега нижче, поблизу розташованого острова Малої Хортиці, де років тридцять тому був збудований замок Вишневецького, зруйнований турками і татарами; біля цього острова (підр. наше.—М. К.) виливаються в Дніпро з руського боку три річки, всі звуться Хортицями і назву цю вони передали обом островам»¹.

Як же, міркував Падалка, Мала Хортиця може бути ліворуч, у Річиці (Старому Дніпрі), якщо Ласота плів Новим руслом?

Дійсно, коли не знати більш точного перекладу, того, який згодом навів своїм критикам Д. І. Яворницький, то в описанні річкового шляху Ласотою будуть певні неясності. Коли ж познайомитися з ним — тут сумнів зникає. Руслом Нового Дніпра Е. Ласота пройшов до північної частини Великої Хортиці, потім вирушив «ниже к Малої Хортице, к острову, который также смежен с тем островом (тобто з Великою Хортицею.—М. К.)»². Отже, топографія Малої Хортиці

¹ Путевые записки Э. Ласоты... стор. 53.

² Д. И. Яворницкий. История запорожских козаков. Т. 1, М., 1900, стор. 116.

(зараз о. Байди) у щоденнику Ласоти зафіксована досить точно.

У праці «Запорізьке козацтво» В. О. Голобуцький, як і Л. В. Падалка, розташування Малої Хортиці визначив вище сучасної Дніпровської греблі, в районі колишнього Кічкаського мосту — на Степку. Стверджуючи це місце схемою, він додав і фото. Але фото чомусь уже не з Степка, а... з острова Байди, тобто якраз з того, на який і посилався Д. І. Яворницький, доводячи, що Мала Хортиця знаходиться не вище Великої, а поруч неї. В УРЕ В. О. Голобуцький подав ще одне місце розташування острова — «там, де був поріг Вільний...» Але це вже кілометрів за п'ятнадцять вище Великої Хортиці. Тут, як відомо, ніколи не текли ні Нижня, ні Середня, ні Верхня Хортиці. Таким чином, допущене явне порушення координатів, поданих Ласотою. Пізніше подібних помилок щодо топографії Малої Хортиці припустився й В. Г. Фоменко.

Про все це можна було б і не говорити, якби малохортицькі події не перепліталися з подіями, що відбувалися на Великій Хортиці. Більшість істориків їх і не розмежовувала, писала як про одне поле дій, що, між іншим, теж підтверджує думку про близьке, суміжне місцезоположення цих островів.

Та повернемося до Дмитра Вишневецького. Російські літописи і «Книга Посольська. Метрика Великого князівства Литовського» зазначають, що десь біля 1552 року молодий черкаський і канівський староста магнат Д. Вишневецький вперше появився на Хортиці. Через деякий час, влітку 1553 року, він виїхав до Туреччини. Точних відомостей про мету цієї подорожі немає, але більшість істориків сходиться на тому, що Вишневецький збирався там більш детально вивчати організацію турецьких збройних сил і мав намір при нагоді, користуючись протиріччям між Кримом і Туреччиною, умовити султана не підтримувати татар, проти яких готував наступ. Чи такою домовленістю закінчилося перебування Вишневецького — теж невідомо. В усякому разі, він проявив там неабиякий дипломатичний хист і виїхав від Сулеймана II

не тільки живим-здоровим, а й з ласкою. До того ж, повертаючись до Черкас, зумів ще побувати і в кримського хана. Безперечно, це була поїздка-розвідка, яка тонко приховувала не тільки інтереси Сігізмунда Августа, а й самого Вишневецького. Справа в тім, що польський король, якщо й погоджувався на якесь ослаблення Криму, то це ослаблення мусило носити тільки локальний характер. В цілому Сігізмунд Август стояв за дружбу з Девет-Гіреєм. Вона забезпечувала йому єдиний фронт проти Московської держави. Така позиція короля задовольняла хана.

Д. Вишневецький займав тут явно протилежну позицію. Він виношував мрію звільнити Дике Поле, все Причорномор'я від татар і, не одержавши у цьому підтримки від Сігізмунда Августа, пішов на союз з посланцями московського царя.

Принаймні, цілком достовірно, що, закінчивши татарський похід, у якому брали участь і російський загін під командуванням дяка Ржевського, і козаки отаманів Малинського та Єськовича, Дмитро Вишневецький влітку 1556 року знову прибув до Хортиці і десь восени закінчив тут спорудження городка. Гармати, вивезені з турецького Іслам-Керменю, були поставлені на хортицьких валах. Літопис повідомляє, що у вересні 1556 року в Москву «приехал ко царю и великому князю Ивану Васильевичу (Грозному) всея Руси от Вишневецького князя Дмитрия Ивановича бити челом Михайле Еськович, чтобы его (тобто князя Вишневецького.— М. К.) государь пожаловал и велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал, и на Днепре на Кортицком острову город поставил, против Конских вод у крымских кочевий. И царь и великий князь послаа к Вишневецькому детей боярских Ондreja Щепотева да Нечая Ргищева, да того же Михаила с опасною (таємною) грамотою и с жалованием»¹. Як видно з цього свідчення, городок — земляні фортифіка-

ційні споруди, при будіванні яких часто робилися дерев'яні засіки, — був поставлений на Хортиці; Вишневецький відмовився від союзу з литовським королем і перейшов на службу до російського царя; сюди, на острів, прибули й царські посланці.

Скажемо заздалегідь, — хортицький городок Вишневецький збудував «над волю» польського короля, таємно, і на перших порах Сігізмунд Август нічого не знав про його існування. Про це, виправдовуючись, він не раз писав кримському ханові Девет-Гірею. Останній факт — красномовний доказ того, що в цей період дії черкаського старости явно визначалися не політикою короля. М. І. Костомаров мав повну рацію, коли говорив, що Вишневецький, збільшивши кількість козаків, прославився ними в боротьбі з кримцями і цим «поставив себе по відношенню до польського короля майже в незалежне становище».

Пізніше твердження короля, що хортицький замок збудовано для «вгамування» низових козаків, — це було не що інше, як вимушена дипломатична гра Сігізмунда Августа. В жодному зарубіжному чи вітчизняному архіві досі не знайдено документа, який би підтверджував суть королівської версії. Навіть томість є документи, які свідчать зовсім протилежне. Ще під час очаківського походу посланці царя мали переговори з Вишневецьким і сповістили йому, що «с розказанья Господара свого... на реке Днепре у острове Хортицы замок збудовати мели, и помоч великую и поминки (подарунки.— М. К.) от великого князя ему (Вишневецькому.— М. К.) обещали, абы им помогал и служил бы князю Великому...»¹ Стурбований король повідомляв ханові, що Вишневецький, пам'ятаючи «віру і честь предків своїх», спочатку не йшов на це, а потім «знался козаки низовыми и там замочек за- будовал на Хортицы». Звідси випливає важливий висновок: Вишневецький розірвав з угодовською політикою короля по

¹ Русская летопись по Никоновскому списку. Т. VII. СПб. 1871, стор. 272.

¹ Книга Посольская. Метрика Великого Княжества Литовского. Т. I, М., 1843, док. 86, 88, 91, 92, 93.

відношенню до татар і встановив пряме спілкування з низовими козаками.

Історик XVI століття князь Курбський писав, що придворні радили Грозному після Казані розпочати велику кампанію проти кримців. Вишневецький прекрасно розумів, що в цій ситуації російському цареві вигідно було мати біля себе черкаського старосту, територія володінь якого складала необхідний плацдарм, щоб врзатися в землі ханства і, створивши там відповідні бази, захопити Причорномор'я. Ця політика, як говорилося вище, імпонувала Вишневецькому. Ось чому в листі до Девлет-Гірея польський король стурбовано писав, що великий князь московський має намір побудувати свої городки на рубежах з Кримським ханством. А для цього через свого посла намовляє Вишневецького до служби у себе.

Сігізмунд Август, розуміючи значення хортицького городка, вмовляв Девлет-Гірея спільно з ним шукати можливості приголубити, привернути Вишневецького до себе, використати хортицькі укріплення в своїх інтересах. «Вед же если оный замочок остоится, — продовжував король, — и к нашей руке будет держан, може быти оттоль беспечная сторожа для покою межи (наших) панств, а московским козаки на Днепр приходити нелзо будет»¹.

Але Девлет-Гірею уже було не до оптимістичних надій. Він переконався: замок збудовано як опорну базу для походів проти ханства і, не стримуючи своєї люті, бажання помститися за Іслам-Кермень, особисто очолив похід проти Хортиці. 24 дні тривала боротьба з козаками хортицького укріплення. «Но именем государя и великого князя, он, Вишневецкий, отбилсЯ от хана, побив в него даже многих лучших людей, так что хан пошел от Вишневецкого с великим соромом». Повідомляючи про цю подію цареві, Вишневецький клявся, «что пока он будет на Хортице, крымцам ходитъ никуда нельзя». Через деякий час хортицькі козаки зруйнували

ханський замок, який Девлет-Гірей також збудував на Дніпрі. Хан просив короля піймати Вишневецького і відрубати йому за це голову. Невдовзі Девлет-Гірей знову підійшов до хортицьких укріплень. Підійшов не тільки з кримським, а й з турецьким та волоським військом. Біля острова зупинились султанські галери. Після недовгої оборони Вишневецький покинув Хортицю. У донесенні Івану Грозному повідомляв, «что с Днепра, с Хортицкого острова пошел потому, что корму не стало и казаки разошлись».

З цього часу зв'язки Вишневецького з російським царем ще більше міцніють. Згодом польський посол від імені короля говорив Девлет-Гірею: «Вишневецкий штоколькоквек чинил за листы великого князя московского, хотячи ему прислужити, абы наши панства в неприязнь звел... И поколе Вишневецкий его листов не имел, не важился на Днепр ити и шкоды чинити. А ты теж, брат, тому зрадцу ласку оказывал...»¹. Як бачимо, тепер уже не тільки хан, а й польський король вважав Вишневецького зрадником.

Звідси абсолютно зрозумілою стає та роль, яку здійснювали загони хортицького городка. Терміновий виклик Вишневецького в Москву, де цар пожалував йому містечко Белев, багато підмосковних сіл, 10 тисяч карбованців, — говорить сам за себе.

Ось чому Сігізмунд Август писав Девлет-Гірею: «Хотя ж твоего, брата нашего, каранья ушел (Вишневецкий. — М.К.), однак для неласки нашею не смел ку дверям нашим господарским ехать, на Москву втек». І додавав: «Мы с тобой, братом нашим, в доброй, братской, вечной приязне мешкали... Но зло учинили люди, которые до Москвы обернулись, што лацкий ты, брат наш, можешь поразумети... С Вишневецким Дмитрием много их вышло до Москвы, перед караньем обернулись не до нашего государства»². І все ж таки багатьох

¹ Книга Посольская..., док. 88.

¹ Книга Посольская..., док. 101.

² Книга Посольская..., док. 141.

козаків, тих, що повернулися з Хортиці до Черкає, король знайшов і «скарвав на горлу».

Отже, не тільки за період існування хортицького городка, а й взагалі Вишневецький з своїми загонами жодного разу не виступав ні проти низового козацтва, ні проти росіян. Такі історичні факти.

Питається: на яких же підставах можна стверджувати, що хортицький городок був збудований для боротьби з низовими козаками? Якби Девлет-Гірей бачив, що хортицький замок дійсно збудований проти запоріжців і загонів російського царя — найлютіших своїх ворогів, то навіщо було б йому двічі особисто очолювати походи проти цього замка? Якби Іван Грозний був переконаний, що цей городок збудований проти російських сил, — для чого б він підтримував його, постійно тримаючи там своїх довірених посланців? Якби низові козаки, які на той час уже мали значний досвід боротьби з поневолювачами, бачили, що хортицький замок проти них, — хіба б вони могли спокійно, байдуже спостерігати, як у них під боком споруджуються ворожі військові укріплення? Немає ніякого сумніву — запоріжці зруйнували б ці укріплення так, як потім зруйнували Кодацьку фортецю. Та цього не сталося. І, нарешті, беручи участь у звільненні Причорномор'я від турків і татар, Вишневецький, безумовно, міг опиратися тільки на козаків і силу російського царя. Тоді знову виникає питання: як же він міг проти них виступати? Аналізуючи це питання, деякі дослідники допустили необережність, взявши на терези всю хитрість польського короля і не врахувавши повної суті позицій Девлет-Гірея і російського царя.

Радянський історик А. В. Чернов, вивчаючи питання збройних сил Російської держави в XV—XVII століттях, писав, що запорізьке козацтво ще при Івані Грозному активно допомагало московському уряду в боротьбі проти їх спільного ворога — татар.

Широкі міжнародні рамки діяльності Вишневецького, яка загрожувала не тільки кримському ханству, а й турецьким

володінням на північному узбережжі Чорного моря, показав французький вчений Лемерсьє-Келькеже,¹ спираючись на архівні матеріали Оттоманської імперії. У 1559—1560 роках князь провів три наступи на турецьку фортецю Азов. В урядових колах Османської імперії Вишневецького кваліфікували як її найлютішого ворога. Виступ Вишневецького на чолі російських військових сил вважали настільки небезпечним, що в восьми турецьких бейликах (округах.—М. К.) була проведена мобілізація і відправлена ескадра до Азова, а султанським васалам — молдавському господарю і кримському хану — наказали підготувати їх збройні сили до виступу. Лемерсьє-Келькеже твердить, що це були надто масштабні заходи, навіть у порівнянні з приготуваннями, що проводилися султанською Туреччиною проти її європейських суперників — Венеції і Священної Римської імперії. А взагалі, це був єдиний випадок в історії Оттоманської імперії, коли така тотальна мобілізація і виключні дії були спрямовані не проти держави, а проти окремої особи з відносно невеликим військом.

Цих фактів ігнорувати не можна, як, безперечно, не можна забувати й того, що, виступаючи за звільнення Причорномор'я, Вишневецький передусім домагався задоволення своїх власних, магнатських інтересів.

У 1561 році, коли російський цар вів довготривалу війну з Лівонією і прагнув забезпечити собі тили, добиваючись угоди з ханом, Вишневецький не погодився з такою політикою і перейшов на службу до польського короля. Повідомляючи Сігізмунду Августу про причини цього переходу, Іван Грозний образливо говорив: «Пришел он как собака, и потек как собака, а мне, государю, и земле моей убытка никакого не причинил».

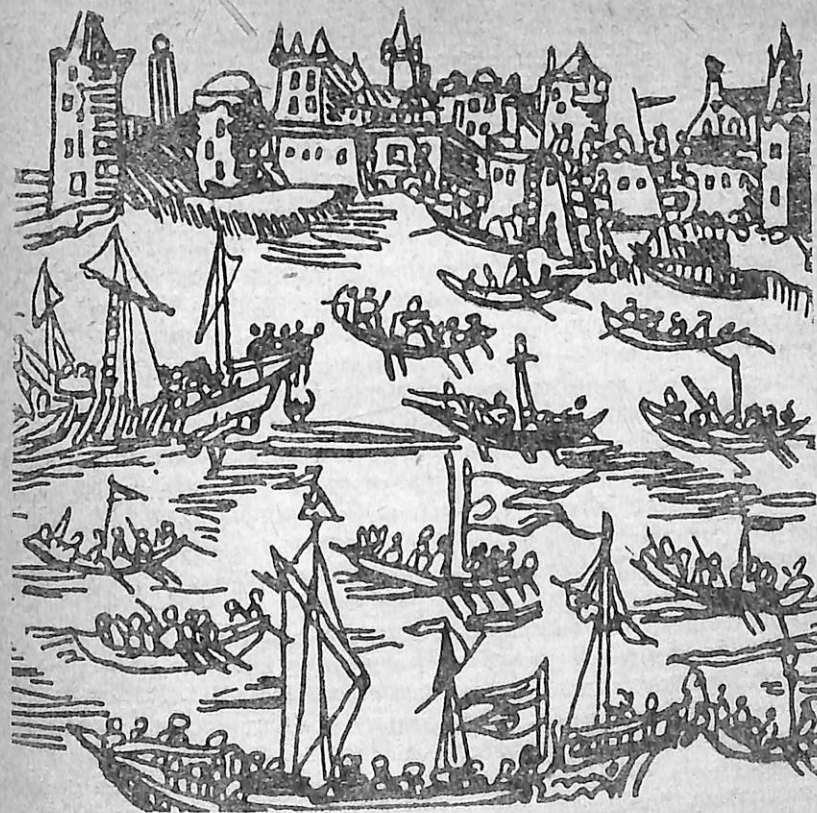
¹ Лемерсьє-Келькеже. Литовский кондотьєо XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов. «Франко-русские экономические связи». Москва — Париж, 1970, стор. 51—63.

Як відомо, українські радянські історики не мають одностайної думки в оцінці Д. Вишневецького. Незважаючи на те, що інтереси Д. Вишневецького в захисті батьківщини від турків і татар співпадали з інтересами низового козацтва, його, безперечно, не можна ототожнювати з народним національним героєм Байдою. Вишневецький — представник невдоволеної, але правлячої верхівки панівного класу. Вона не захищала і не думала захищати соціальних інтересів низового козацтва. Але, в свою чергу, неправильно обходити і забувати те позитивне, що вніс він у справу боротьби з турками і татарами. Спорудження Хортицького городка, об'єднання певних козацьких сил, перші організовані наступальні й оборонні бої, спілкування з Росією — все це складає заслугу Д. І. Вишневецького.

Тому героїзм хортицьких козаків, які разом з представниками російського народу продемонстрували братерську єдність і тоді, коли спільно ходили на Очаків, Іслам-Кермень, і тоді, коли майже місяць день і ніч билися на хортицьких скелях проти татарської навали, — славна сторінка в історії українського народу. Ця героїка мала широкий розголос, про що свідчать записи М. Бельського і Е. Ласоти. Вона залишила помітний слід в історії України, була надихаючим і заклиним прикладом для майбутніх поколінь козацтва.

У цьому треба шукати ключ до тієї загадки, чому народна творчість через віки свято несла і оспівувала ранню Хортицю. У 1564 році Вишневецький, будучи на службі в польського короля і подруживши з магнатом Ляським, який мав у Молдавії фортецю, пішов з ним на завоювання Молдавії. Там він був схоплений і, як розповідають хроністи, переданий султанові. Турки не забули дій Вишневецького проти них і, на знак помсти, кинули його з високої башні на крюччя.

Можливо, було й не так, але не виключено, що саме така кара спіткала засновника хортицьких укріплень. Та Вишневецький — не Байда. І славнозвісна пісня про народного героя — то збірний образ, в якому, очевидно, є елементи і його трагічної долі.

Взяття П. Сагайдачним Кафи. З гравюри XVIII ст.

В пізніші роки (1577—1578) на Хортиці поновлював укріплення Яків Шах. Звідси він відправлявся в походи проти турків і татар, а пізніше на ляхів — «за зрадливу королівську кару» славного Івана Підкови. Хортиця була одним з важливіших збірних пунктів — гніздом бунтарів у роки грізних селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII століть.

В період морських походів проти Туреччини на острові деякий час з своїм військом перебував гетьман Петро Сагайдачний. З його перебуванням і пов'язується існування Хортицької Січі¹, хоч, повторюємо, глибоких доказів цьому немає. Зокрема, про Січ Петра Сагайдачного на Хортиці згадується у працях С. Мишецького, Н. Устрялова, П. Семінова. Згодом про це писав ряд істориків, у тому числі й А. Кузьмін, який зазначав, що на початку XVII століття запоріжці знову займають острів Хортицю. Тут був поставлений «кош» — по-татарському стан, табір.

Його отаман Петро Конашевич-Сагайдачний — гетьман запорізького війська — наказав обнести їхнє житло земляним валом і дерев'яним тином, або «засікою», від чого це укріплення й одержало назву «січ».

Про перебування гетьмана Петра Сагайдачного на Хортиці говорять перекази, а також назви окремих місць — урочище Сагайдачного, ліжко й люлька Сагайдака (на Середній скелі), Січові ворота, вал Сагайдачного... До речі, всі назви зосереджені в північно-східній частині острова, так чи інакше пов'язані між собою і давно зафіксовані вченими.

Однак один з важливих переказів — про Січові ворота, здавна поширений серед вознесенських рибалок, чомусь не заслужив достатньої уваги фольклористів. А він, на нашу думку, складає певну пізнавальну цінність. Мова йде про глибоку гранітну ущелину біля Чорної скелі. Це одне з найкрасивіших місць, створених природою на Хортиці. З західного боку ущелина починається розлогим вибалком, який переходить у гірський яр і закінчується високим, скелястим виходом до Дніпра.

Праворуч і ліворуч на десятки метрів піднялися стрімкі потріскані скелі, а внизу, при виході, де плескаються шумливі хвилі, стоїть дика груша. Напроти — Кічкаська, або, як її ще називали, — Татарська переправа.

¹ Г. Спасский. Книга, глаголемая Большой чертеж. М., 1846, стор. 258.

На хвилях Дніпра. Ілюстрація А. Базилевича.

Голос давнини доносить: коли отут виставлялась козацька варта, всі знали, що в цьому районі небезпечно. Дозорні чи козаки, які виїжджали з Хортиці за іншим завданням, попереджались і могли потрапити на острів тільки через Січові ворота. Ворог, не знаючи дозволеної дороги, йшов іншим шляхом і тут же знищувався.

Таким чином, розглядаючи історичну літературу, літописні, фольклорні та археологічні дані про Хортицю, треба погодитись з тим висновком, який свого часу досить обґрунтовано зробив Л. В. Падалка. Він писав, що «острів Велика Хортиця і прилеглі місцевості в другій половині XVI і першій чверті XVII століть були міцно зайняті низовими запорізькими козаками», що ця місцевість «є центральною в історії запорізького козацтва в проміжок часу від Дмитра Вишневецького до Конашевича-Сагайдачного включно»¹.

Розглядаючи роль і місце острова в історії запорізького козацтва, не можна забувати, що саме звідси виступали в походи Тарас Трясило, Іван Сулима, Іван Сірко, що саме тут Богдан Хмельницький одержав підтримку реєстрових козаків у розгортанні визвольної війни 1648—1654 років.

Як відомо, прибувши на Запоріжжя в кінці 1647 року, Б. Хмельницький застав тут складну обстановку: основні шляхи, які вели до Микитівської Січі, фактично були під контролем польського війська. В районі Хортиці, крім значної частини реєстровців, залогою стояв загін королівських драгун. Шляхта пильно стежила за Січчю, всіма засобами намагалася не допустити сюди нового поповнення.

Відчувалось, що назрівало щось надто серйозне. І воно сталося: спалахнуло історичне запорізьке козацьке повстання. В холодну січневу ніч Б. Хмельницький особисто очолив січовиків і пішов з ними на польську урядову залогоу «у Хортиці». Тридцять жовнів було вбито. Реєстрові козаки

¹ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. К., 1894, стор. 18.

стали на бік гетьмана. Решта драгун втекла¹. Починалась велика визвольна війна українського народу проти польських панів.

У цей час Б. Хмельницький звернувся з універсалом до всього населення: «Не підкоряйтесь більше своїм урядникам... Проти усіх тих кривд — немає іншого способу, як тільки сила»... Універсал закликав іти «в неприступні місця дніпровського низу», щоб підніматись на польських панів і бити їх разом — козакам і селянам.

19 квітня 1648 року на чолі шеститисячного війська Хмельницький вирушив з Микитівської Січі в напрямку Жовтих Вод. Хортицькі реєстровці — в його лавах. Це був один з найвищих, найсвятіших актів низового козацтва. Він привів до безсмертя Б. Хмельницького, до возз'єднання України з Росією.

Переяславська рада ввійшла в історію українського народу великим днем. Після прийняття рішення Богдану Хмельницькому були вручені прапор і булава. В березні 1654 року царський уряд затвердив привілеї Війську Запорізькому. Січ одержала автономний статус.

Возз'єднання України з Росією «було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського. Воно було зумовлене багатовіковим розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів»².

Відтоді з часу Переяславської ради аж до знищення Запорізької Січі Хортицею незмінно володіли низовики.

Про перебування запорізьких козаків на Хортиці свідчать численні назви, які вони давали визначним місцям: Думна

¹ В. А. Голобуцкий. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Госполитиздат, К., 1962, стор. 101—102.

² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 5.

скеля, Ковача могила, Музичина балка, Дурна скеля, Верхня голова, Совутина скеля, Холодна криниця...

Кожна з цих назв має свою історію, з ними пов'язані народні легенди. Думна скеля — передавали кушугумівські рибалки — так зветься від того, що на ній цілу ніч сидів гетьман Іван Сулима і думав, що робити з Кодаком. Як на нього йти: прямо з Хортиці чи в обхід, з Самари? Запросив вірних сотників на пораду і, коли ранкова зірка почала підійматись на небі, сказав їм:

— Підемо з Самари! Підемо і з тієї фортеці одні каміння полишимо. Обдуримо вражих панів-ляхів, щоб і вони, і їхні діти знали: нічим нас не здолати, ніякою силою нас не поневолити!..

Через два тижні Кодака не стало¹.

А до Дурної скелі назва прилипла ще за шведського короля Карла XII та нерозумного гетьмана Івана Мазепи, коли вони обидва з-під Полтави до султана тікали.

Петро гнався, а вони тікали. Добігли до Сагайдачного урочища, — сховатися ніде, так вони на скелю. І притаїлися. Сиділи до ночі, а тоді — прямо до турка... Втекли.

Прибіг на скелю цар. Лютий-прелютий... Стоїть і кричить: — Давайте шибениці!..

І почав Петро Січ руйнувати, а козаків вішати та плавом по Дніпру пускати. Мазепа винний, а на козачих шнях зашморг затулювався.

Прийшли згодом сюди запоріжці та й кажуть:

— Ну, й дурна ж ти, скеле! На якого біса ти з отими мазепами, королями та царями сплуталася? Стояла б собі красунею і ганьби не знала.

Скеля мовчала, тільки згодом ледь-ледь прошепотіла:

— Та краще б я провалилася...

З того часу вона нижчає й нижчає: у воду осідає. І каміння з неї розтягують, бо нікому не мила².

¹ Записано від Д. Є. Дерези, колишнього колегоспника артілі «Таврія» Токмацького району 27 вересня 1949 р.

² Записано від Н. А. Дейкуна на Хортиці у вересні 1950 р.

На Хортиці немає горбика, ямки, які б не розмовляли з нами мовою віків. А скільки тут балок! Корнієва, Липова, Наумова, Костіна, Башмачка, Шанцева... І кожна несе в собі краплину історії українського народу.

Північна частина острова крута, скеляста, з чарівними грушевими урочищами, а південна навпаки — полога, вкрита деревами різних порід, з численними заплавами, завітчаними ніжними лісями.

Ще на початку XIX століття значна частина Хортиці була покрита віковими дубами. В 30—40 роках Совутина скеля з трьох боків потопала в такому густому, високому лісі, що десятиметрові ущелини, покриті чагарником, здавалися прірвами.

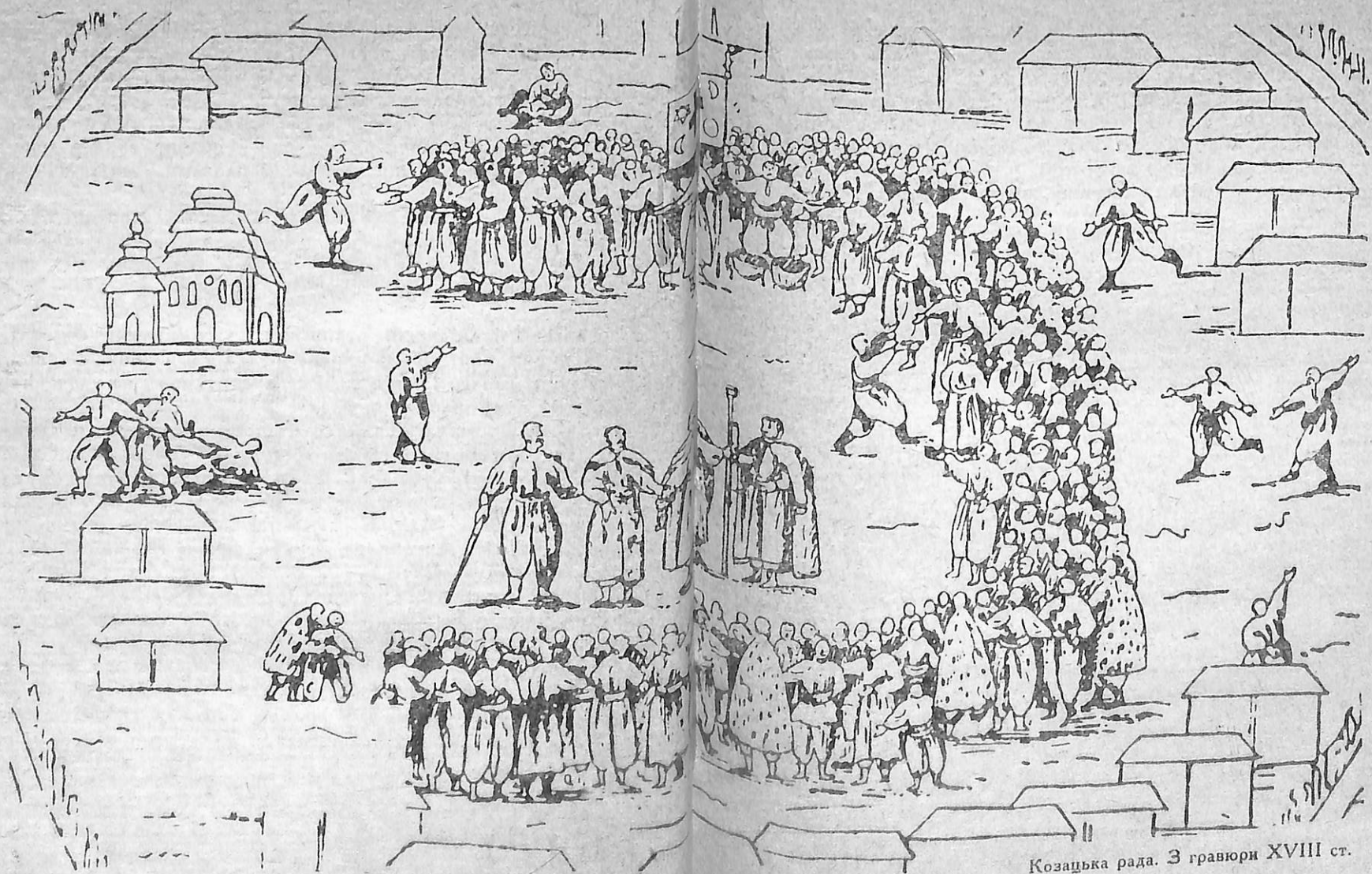
З розповідей старожилів, записаних у минулому столітті, відомо, що на Хортиці було повно ягід, а в її плавнях — риби, раків, диких птахів. Прибережні скелі стояли, як на клечання, в зеленому вітті дикого винограду.

Багато води з того часу сплило Дніпром у Чорне море. Багато легенд нашумів своїм гіллям сімсотлітній Запорізький дуб. Тепер немає дня, щоб біля нього, єдиного, мабуть, свідка великої козацької минувшини, не юрмилися діти, не гомоніли діди, не стояли в радісній схвильованості юнаки й дівчата. І старий Никифір Антонович Дейкун, ревний охоронець дуба, переконливо розповідає:

— Оце тут стояв стіл. Оце тут Сірко диктував листа турецькому султанові. Реготали — листя на дубі ходором ходило. Славний був отаман! Богатир завзятий, ніким недонятий, закальонний і непобеждонний. Знаєте, народився з зубами, щоб усе життя гризти ворогів руської народності... А як умер — запоріжці п'ять літ возили Сірка з собою, праву засушену руку в битвах піднімали: на перемогу нам — на страх ворогам!

Або:

— Це тоді було, як Хмельницький на ляха йшов. Якраз листя молоде та зелене з'явилось. Стояв він отут і задумався дивився на дуб.

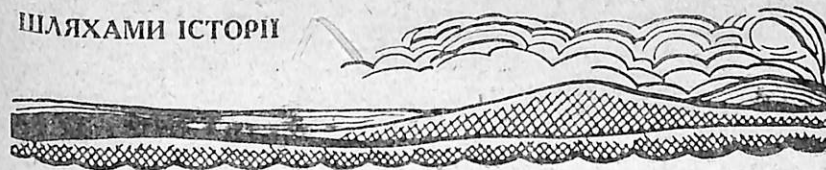

Козацька рада. З гравюри XVIII ст.

— Яку думу думаєш, Хмелю? — питали його козаки.
— Ту думаю, що й вам сказати хочу, — одповів гетьман. —
Тяжкі випробування випали нам на долю. Так будьмо ж,
лицарі славного дніпрового низу, в битвах такими сильними
і стійкими, як оцей дуб-богатир, такими нерозривними з
нашою матір'ю-вітчиною, як його коріння з землею!
— Будьмо! — клялися запоріжці.
— Будьмо! — лунало у високих скелях Хортиці¹.

¹ Записано 20 червня 1950 року в колишньому селищі Верхня Хортиця від Н. А. Дейкуна.

ШЛЯХАМИ ІСТОРІЇ

«Грай, кобзарю, лий, шинкарю!» —
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають...

Т. Г. Шевченко

Коли це було? Чи тоді, як били дзвони Переяславського собору? Чи тоді, як на гарячій ханській землі гарцювали коні сіркового лицарства? В історію, в віки відходили ті часи... Об'єднані в одну сім'ю, Україна і Росія вирішували нові завдання.
1734-го року царський уряд дозволив запоріжцям повернутись на старі місця. Приїхавши з татарських Олешок, вони заснували Нову, або Покровську Січ. Частина своїх військ запоріжці тримали на Хортиці. Сюди згодом прибули й російські солдати: починалась російсько-турецька війна.
Восени 1736 року на Хортиці була споруджена лінія укріплень, яка складалася з чогирьох з'єднаних між собою редутів. Загальна довжина траншей сягала кілометра. Ця лінія перетинала весь острів і служила серйозною перепорою для ворога, якщо він прорветься з півдня, через гранітні перекати

колишнього Протолчого броду. А ворог дійсно готував напад. Ще в серпні розвідка доповідала, що в районі Перекопа, а також на лінії річок Молочної і Карачекрак появились великі татарські загони. Розуміючи, що вони можуть нанести страшні спустошення українським південним землям і, таким чином, серйозно ослабити тил діючої армії, російське командування вирішило створити ряд укріплень, які б служили ударною протидією туркам і татарам. З цією метою до Запорізької Січі були відряджені полковник Углицького піхотного полку Фрідеріцій, інженер капітан-поручик граф Зевальд, 400 солдат і 8 гармат «с пристойной амуницией и артиллерийскими служителями»¹. За домовленістю з кошовим отаманом І. Малашевичем, їм належало спільно з козаками, залишеними в тилу, провести фортифікаційні роботи як на території Січі, так і в стратегічних точках її володінь. Так появились нові укріплення на Хортиці.

Укріплення будувалися в три етапи. Перший, як наводили вище, у 1736 році. Другий — восени 1738-го, коли на фронті спалахнула епідемія чуми і частина російської армії змушена була повернутися з-під Очакова і Кінбурна на хортицьку землю. Прибуло тоді п'ять піхотних і три драгунських полків — майже шоста частина регулярних військ армії Мініха. В кожному піхотному полку налічувалося по 1354 чоловіка, а в драгунському — по 1035. Для зимівлі вони обрали північну частину острова, де колись стояло військо Петра Сагайдачного, і спорудили там лінію з восьми редутів. Третя лінія починалася від Чорної скелі і тягнулася до південного схилу балки Каракайки.

У 70-х роках минулого століття згадані траншеї і ретраншементи були ще досить помітні. І. Карелін, який описував їх у 1874 році, залишив цікаві дані. Укріплення були квадратні. Кожен їх бік мав по десять сажнів, траншеї тяглися від 100

¹ А. Байов. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг., ч. 1, СПб, 1906, стор. 291—292.

до 150, а в окремих місцях і до 220 сажнів. Глибина рову біля укріплень сягала двох аршинів, а вали, хоч і були досить зруйновані, мали триметрову висоту. Перед укріпленнями залишилися сліди ям — колись там стояли землянки¹.

Дехто з істориків і краєзнавців, користуючись незаперечними доказами наявності залишків укріплень часів російсько-турецької війни у тих місцях, де колись розміщувались загони Дмитра Вишневецького, Якова Шаха чи війська Петра Сагайдачного, силкується довести, що раніше тут, на Хортиці, мовляв, нічого й не було. То, бачте, помилково укріплення часів російсько-турецької війни видають за залишки укріплень попередньої історичної доби.

Вичерпною відповіддю цьому може служити одне з свідчень військового дослідника А. Байова. Вивчаючи питання створення інженерних укріплень в період 1736—1739 років, він на підставі документальних даних писав, що при зміцненні південних кордонів з'являлась можливість користуватись, головним чином, побудованими раніше укріпленнями і командуванню необхідно було в існуючих фортифікаційних спорудах провести тільки «поправки і деякі удосконалення: лише в небагатьох місцях були створені нові редуты». Припустимо, що на Хортиці їх будувалося більше, ніж в інших місцях, але й тоді цього важливого доказу військового спеціаліста не слід забувати. Він стверджує дійсність: старі козацькі укріплення набували іншої форми, їх доповнювали, реконструювали, але одне залишається незаперечним: вони були.

У війні 1735—1739 років запоріжці виступали в складі російської армії. Для українського, як і для російського народу, це була неймовірно важка війна. Вона не тільки не принесла перемог — навпаки, через бездарність і безпорадність головнокомандуючого фельдмаршала Мініха та царських генералів Росія зазнала поразки. Фельдмаршал Мініх, подібного до інших правителів-іноземців, яких у той час запрошували

¹ И. Карелин. Запорожские городища. Записки Одесского общества истории и древностей, т. IX, О., 1875, стор. 439.

на високі посади, зіграв реакційну роль в історії Росії, в тому числі і в розвитку російського військового мистецтва. Його консерватизм і хижацьке ставлення до солдатських і козацьких мас, намагання перетворити козацьке військо у другорядну, допоміжну силу мали фатальні наслідки для російської армії в тій війні. Згідно з Белградським миром, підписаним 18 вересня 1739 року, Росія хоч і повернула собі Азов, змушена була віддати ворогові майже всі землі, завойовані чотирирічною війною. Туреччина знову стала господарем Чорного і Азовського морів. Більше того, їй відійшли запорізькі землі, що тяглися нижче Кінських вод та Берди. Ворог вимагав знищити міста Азов і Таганрог.

Солдатські й козацькі маси проявляли під час війни величезну мужність. Запоріжці, незважаючи на безпідставні підозри і недовіря, порушення автономних прав, які допускали по відношенню до Січі й січовиків фельдмаршал Мініх, генерал Леонтьев та інші високопоставлені особи, чесно виконували свій обов'язок і на всьому етапі воєнних дій героїчно билися з турками і татарами.

У бойових операціях, не рахуючи 20 тисяч лівобережних і слобідських козаків, брали участь 6 тисяч запоріжців. Їм було доручене важливе завдання — нести розвідувальну службу. Причому, крім нагляду за прикордонною лінією, вони повинні були виїжджати в глибокі розвідки, на територію ворога. Зокрема, за козаками хортицького гарнізону закріплювався кінбуриський район.

Прекрасно знаючи місцевість, звичаї турків і татар, майстерно володіючи формами і засобами зв'язку, козаки невеликими партіями — на конях і човнах — відправлялися до місця розташування ворога і звідти привозили чи передавали потрібну інформацію.

В основному запоріжці вели розвідку серед татар Перекопської, Білгородської і Буджакської орд. В кампанію 1736—1737 років від полонених, захоплених козаками, було «з точністю встановлено, що турки підкріплення Криму не надають, що в Перекопі провадяться роботи по поглибленню

Козаки в поході.

рову, хоч сама фортеця, через відсутність коштів, до ладу не приводиться; що в Перекоп із Кафи привезли 80 гармат, а турецький гарнізон складається там з тисячі чоловік»...¹ Точна інформація допомогла російським військам і козакам без великих жертв оволодіти цією фортецею. Уже в перші місяці війни Хортиця стала одним з центральних сигнальних пунктів. На острів, як і в роки давніх славет-

¹ А. Байов, Наєв. праця, ч. 1, стор. 346.

них битв, передавались повідомлення сторожових постів з Великого Лугу, від степових варт. Окрема лінія постів зв'язувала Хортицю з Січчю.

В той час острів виконував і іншу важливу воєнну місію: тут будувалася запорізка корабельня. Справа в тім, що Туреччина мала тоді міцний флот, і для Росії було дуже важливо забезпечити успіх військових операцій на воді. Козаки чудово володіли тактикою морського бою. Тому російське командування намагалось як можна скоріше створити міцну Дніпровську флотилію.

Для створення її сюди, до Хортиці, з Брянської суднобудівної бази були прислані галери, прами, барки... Але командування переконалося: цього замало. Потрібен був не тільки дрібний гребний флот, а й великі судна. До того ж переправа через пороги навіть дрібних суден обходилася надто дорого. Через це було вирішено корабельню організувати тут, на Хортиці. Для керівництва роботами на острів прибув досвідчений інженер віце-адмірал Наум Якимович Сенявін.

Для будівництва корабельні були обрані Малашевські островці і дещо нижче — Канцерівський острів, або, як його раніше звали, Мала Хортиця.

На Малій Хортиці активно йшло виготовлення козацьких човнів. Начальник російської гребної флотилії під Очаковом віце-адмірал Бредель доносив Адміралтейській колегії, що вирішено збудувати 500 двадцятичотиривесельних дубів. У своїй офіційній доповіді Мініх писав, що «запорожских казаков... поступками я zelo доволен. Они до 2000 на дубах к Очакову прибыли и всякие вашему императорскому величеству угодныя, а неприятелю вредные услуги оказывают охотно желают».

Креслення запорізького дуба, який виготовлявся на хортицькій корабельні, зробив за розпорядженням віце-адмірала Сенявіна галерний майстер Алатенцев. Судна будували разом козаки й російські майстри. Однак Н. Я. Сенявіну недовго довелося тут працювати: у 1738 році на острів з фронту була завезена чума. Від неї віце-адмірал і помер 28 травня

того ж року. На одному з хортицьких кладовищ довго стояв високий дубовий хрест. Там, за народним переказом, адмірала могила. Від чуми на острові померло й багато солдатів. Щоб повніше розкрити роль і значення Хортиці в період російсько-турецької війни, яка своїм завданням ставила визволення Чорноморського узбережжя — давніх слов'янських земель від турецьких загарбників, наведемо такі дані, взяті з офіційних рапортів-звітів російського командування, надрукованих додатком до другої частини цитованої праці А. Байова. Документи подають; що 14 квітня 1739 року біля Хортиці стояло 336 річкових суден. З них — 3 галери, 15 бригантин, 162 дубель-шлюпки, 19 ластових суден, 20 козацьких човнів та інші.

Із кримського боку стояли 188, з очаківського — 148. Біля Малашевських островів розташувалось 72 судна; біля Дубового острова, при Хортицькому ретраншементі — 2. Таким чином, всього на хортицькій військовій базі стояло 410 річкових кораблів і човнів.

Згідно з табелем морських, адміралтейських та інших команд, на острові знаходилося 32 флотських офіцери, 6 мічманів, 12 боцманів, 313 матросів, 43 солдати-гренадери, 32 теслярі, 4 конопатники, 3 парусники... Всього 569 чоловік. На Малашевських островах — 253. Таким чином, на хортицькій військовій базі рахувалося 822 «вышеописанных служителя».

На провіантських базах (док. № 89), за станом на 13 травня 1739 року, лічилося: 13 017 мішків муки, 940 — крупи, 1000 мішків сухарів, 292 пуди солі.

Наприкінці весни того ж року з раніше прибулих п'яти піхотних і трьох драгунських полків там лишилося тільки 627 піхотинців і 569 служителів морської команди: інші були вивезені з острова. 23 квітня за вказівкою командування залишені теж вийшли до інших місць. Пішла по Дніпру й частина флотилії.

Укріплення будувалися не тільки на Хортиці. Їх споруджували і за корабельнею на правому березі Дніпра та між річками Кушугумом і Мокрою Московкою — на лівому. Таким

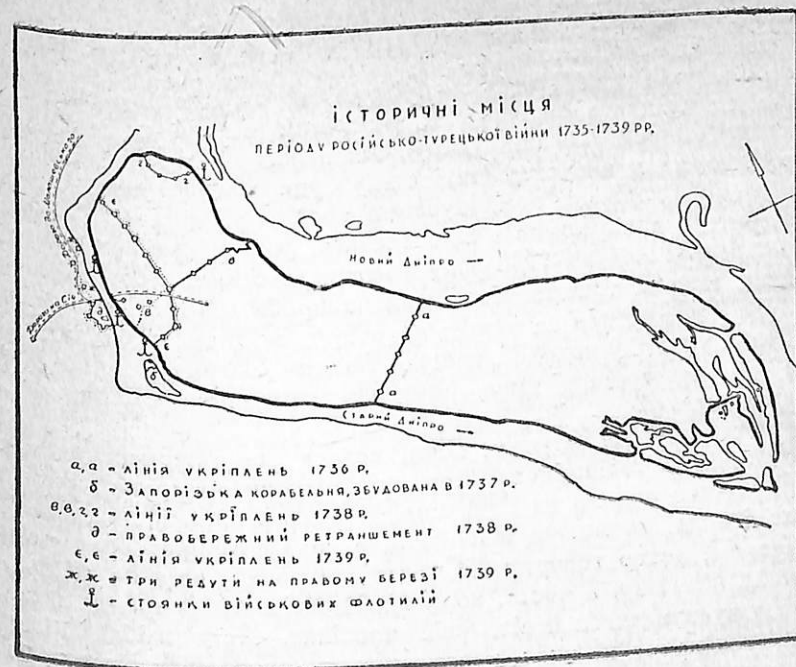
чином, острів являв собою досить міцний військовий форпост. Крім корабельні, з 1738 року тут знаходились прикордонна митниця і великий провіантський склад.

Запоріжці, входячи до складу російської армії, під час російсько-турецької війни 1735—1739 років брали участь в усіх битвах і походах. На знак високої оцінки їхніх дій, проявленого героїзму російський уряд після взяття Очакова послав до Січі великий прапор з російським гербом і чотири малих, розписаних золотом, а також бунчук, повитий золотою парчею, булаву і пернач — предмети срібні, позолочені, прикрашені коштовними каменями.

За оперативність і бездоганність у розвідувальній службі запоріжці неодноразово нагороджувались «високою похвалою і милістю».

Правда, милість царських генералів нерідко коштувала їм гірких образ, а іноді й життя. Той же генерал Леонтьєв під виглядом «допомоги Січі» направив туди батальйон солдат і створив там Новосіченський ретраншемент, звідки можна було б нанести удар по січовиках в разі їхнього невдоволення або бунту. Такі ж «пости» з'явилися і в Богородицькому, Біркутському форпостах, на Переволочній, у Старій Січі. Цим мініховське командування втручалось у внутрішні справи запоріжців, що, безперечно, негативно впливало на моральний стан козаків. Вони бажали дружби з російським народом, готові були вірно служити і служили спільним інтересам — захисту південних рубежів, але боляче переносили кривди, яких їм завдавало командування. Кошовий Іван Малашевич, зважаючи на військові обставини, просив козаків, що зимували в Січі, набиратися терпіння, шукати з командирами регулярних військ миру і підкорятися їм. Та, як видно з листа січовиків, зберегти спокій, особливо в останній час війни, вдавалося не завжди.

Восени 1738 року «залишене товариство», відчувачи, як під тягарем війни розвалюється їхнє січове господарство, а обмежений довіз хліба і чума призводять до страждань і спустошень, писали кошовому Івану Белицькому (тоді він тимчасово

замінив Малашевича): от ви збираєтесь і далі продовжувати походи, ті походи, які не просить вас робити навіть командування. Воно вже стало з військом на зимові квартири, а ви хочете йти сушею і водою і не думаєте про те, який зараз час. Ви в далечі, а ворог біля нас «навесом, навесом ходит». Січ може залишитись без всього. Тому і старші, й менші, особливо наодинці, дорікають вам за необачність і не порядок. До того ж, 20 листопада генерал-майор фон Брадке надіслав нам з Хортиці прохання, щоб ми туди козаків 50 з числам з Хортиці прохання, щоб ми туди козаків 50 з числам комонного (мисливського. — М.К.) і збройного війська прислали «для разъездов и для осведомления неприятельского, дабы нечаянного нападения не учинил». То просимо, ваша

милість, цих козаків направляти прямо до Хортиці, «а при коше негде найти таких»...¹

Про важкі умови життя запоріжців, як, до речі, й російських солдат, свідчать такі факти: у перший рік війни, не послуховавши порад козаків вирушити в похід тільки ранньою весною, коли в пустельному степу буде зелена трава, досить води після повені, командування почало дії восени. Генерал Леонт'єв вивів армію в білозерські й рогащинські степи і тут в середині жовтня 1735 року її настигли осіння сльота, холодна, почали тріпати безкінечні хвороби. Армія вимушена була повернутися на зимові квартири. З 28 тисяч солдат, які брали участь у поході, загинуло 9 тисяч. Загинули не від ран, а від нестерпних умов, жодного разу не зустрівшись з ворогом.

Наступного, 1736 року, війна велася ще в гірших умовах. В одній з тодішніх записок, порівнюючи татарина, який з дитинства сидить на коні, виріс і виховувався в степу, знає, де є вода, де можна відпочити, з солдатом, що попав сюди вперше, автор говорив: «Солдат іде пішки, несе на собі немалу поклажу, а часто, коли коні зовсім вибиваються з сил, сам мусить тягти й віз, свій провіант. Крім хліба і води, іншого харчу не знає, через нестаток дров дуже рідко може зварити собі кашу; в таборі, неспокійному від ворога, він позбавлений сну і відпочинку; нарешті, ослаблений... піддається всім хворобам: маляріям, гарячкам та іншим, а хворіючи, заражає здорових і, таким чином, цілу армію приводить до стану, який не дозволяє виконувати монарші повеління». Звичайно, в цих умовах запоріжці почували себе краще, ніж російські солдати: вони знали степ, були загартованими, витривалими, але і їм нерідко доводилося хворіти. В 1738 році в безперервних битвах, погонях за татарами козаки втратили багато своїх побратимів і коней.

¹ А. Скальковский. История Новой Сечи, или последнее го коша запорожского. Ч. II, О., 1885, стор. 91—93.

1739 рік, як писав історик А. Скальковский, видався більш щасливим. Хотинський похід приніс Мініху деякі успіхи. Армія Лассі, у складі якої був і козацький загін під керівництвом полковника Онисима Білого, увірвалася в Крим. Козаки провели російські війська через Сиваш і допомогли взяти Арабатську фортецю. Запорізька піхота на дубах добралася до Дунаю і громилла турецькі галери. Але російський уряд, зважаючи на те, що Австрія — союзниця Росії — уклала сепаратний мир з Туреччиною, вимушений був піти на підписання Белградського договору. Запоріжці залишили тоді на полях битв половину свого товариства, а ті, що лишилися живими, повернувшись до Січі, майже нікого там не застали: одних покосила чума, інші помирали від голоду. Тільки мізерна частина «залишеного товариства» дочекалась своїх лицарів. І та жила на жалюгідному пайку, який «із милосердя» видавав генерал Кейзерлінг з казенних магазинів, заснованих на Хортицькому острові.

У 1768 році розпочалася друга російсько-турецька війна. Вона тривала до 1774 року. Про цей час збереглося багато архівних документів, спогадів, переказів, які свідчать, що запорізькі козаки на полях битв знову вкрили себе безсмертною славою. В них часто згадується Хортиця. Таким чином, ми маємо більшу можливість розповісти про її життя.

Тридцять років, що пройшли після закінчення першої російсько-турецької війни, внесли глибокі зміни в суспільно-економічне життя Січі. Ці зміни залишили свій слід і в житті Хортиці. В той час царат проводив політику жорстокої колонізації півдня України, вишукував привід для знищення Січі, загарбання земель Запорізьких Вольностей. Козаки розуміли це і намагалися якнайшвидше закріпитися на своїй землі, не втратити автономії.

В степах швидко росла кількість зимівників, сіл, хуторів. Удосконалювався адміністративно-територіальний поділ. Якщо до 1760 року в Січі було 6 паланок — Кодацька, Буго-Гардівська, Інгулецька, Прогноївська, Самарська і Кальміуська, то в наступні роки до них прибавились Орільська і

Протовчанська. Швидко росла кількість населення, збагачувались козацькі господарства. А. Шеманов — один з дослідників Запоріжжя — назвав цей період передсмертною поземельною боротьбою січовиків.

Хортиця довгий час належала до Самарської, а при останньому поділі в 1760 році відійшла до Протовчанської паланки. В цей час на її території, що розкинулась на берегах річок Протовчі, Терси, Тернівки та інших (від меж Самарської і Кальміуської паланок до Дніпра), було 24 населених пункти. Вони нараховували 1100 хат.

Осідлі запоріжці займалися хліборобством, бджільництвом, скотарством, садівництвом, рибальством, соляними і звіриними промислами, гончарством, торгівлею, виробництвом упряжі, зброї, сільськогосподарських знарядь, речей домашнього вжитку.

Через десять років Протовчанська паланка уже мала 24 села і 10 хуторів. Скільки було зимівників — важко сказати. До поділу Самарської паланки (за далеко не повними даними, бо Січ тримала це в таємниці) там було 253 зимівники, які розташовувалися, головним чином, по Великому Лузі, на Хортиці, на берегах річок Конки, Кушугума, Мокрої Московки, Вовчої, Терси, Тернівки, Самари, Сухой Чаплинки, біля Лишньої балки, на річках Опалісі, Вороновій, біля Вільного порогу, на Піщаному броді і т. д.

В селах і хуторах, за далеко не повними даними, налічувалося 895 коней, 1850 волів, 3484 корови, 13 686 овець. Це тільки в господарствах сімейних козаків. Скільки було в зимівниках — невідомо.

В Кальміуській паланці зимівники стояли над річкою Бердою, у Світоватій балці, біля Азовських лиманів.

Війна, розпочата Туреччиною в 1768 році, на деякий час, здавалося, згладила ту гостру ситуацію, яка склалася між царським урядом і Запоріжжям. Але це тільки здавалося. Насправді Катерина II продовжувала політику руйнування Січі. Роз'ятрена козацька рана боліла, не давала спокою. Тим часом події розгорталися. Запорізьке військо знову ві-

на-віч зустрілося з своїм споконвічним ворогом — турецькими завойовниками.

За наказом головнокомандуючого 2-ю російською армією, графа Паніна Запорізький кіш мусив створити форпости, «чтобы прикрыть ими не только свои жилища, но и всю империю от покушений неприятеля». Запоріжців було зобов'язано своїми грудьми охороняти сторожову лінію від Дніпра (праворуч свого кордону) до річки Інгульця, від Інгульця вверху до Березоватої, від неї — до річки Кам'янки, з Кам'янки — до останнього порогу на Дніпрі, а від порогу (лівого берега) — за річку Вовчі Води аж до гирла Кам'янки і вверху по ній до річки Ганчули, і далі — до річки Кінської, до могили Токмак.

На підставі цього наказу Запорізький кіш створив 16 бекетів, або сторожових постів, під керівництвом військового старшини Андрія Порохні.

Хортиця, як і в попередню російсько-турецьку війну, була на передньому краї боротьби. На ній знаходився форпост, яким командував полковник Іван Бабура. Йому були підпорядковані два полкових старшини, а також двісті «попарокінних» козаків.

Вище Вільного порогу, на Дубовому острові, був другий форпост. Ним командував Іван Відлига (пізніше — Семен Перший). До його складу також входило два старшини і 200 «попарокінних» січовиків. Полковники мали по 8, а старшини — по 5 коней.

На Хортиці стояла «велика бекетна вежа». До неї від самої Конки через Великий Луг тяглися «баштові дуби» і «фігури». Майже біля кожного бекету розташовувались «редути» — огорожені землянки чи хати з виритими поблизу окопами або іншими простими земляними укріпленнями. В редутах знаходились різні козацькі дозори. При появі ординців у смоляних бочках запалювались канати (на «фігурах»): по всій лінії подавався знак небезпеки. З цього приводу цікавий спомин лишив житель села Кушугумівки, дев'яностосемилітній Арсен Чорновол. У 1888 році він розповідав:

— Баштові дуби стояли біля озера Лебедового, а потім — далі верст на шість — по Великій гряді... На цих дубах, кажуть, запоріжці ставили високі башти, а на них запалювали вогонь, щоб скликати козаків нічної пори. Біля дубів жила ціла бурса запоріжців. Оце як прийде звістка яка від кошового або повертаються козаки з роз'їзду, то й скликають товариство, щоб розказати, що бачили і чули.

Побіля дубів лежав Битий шлях через увесь Великий Луг. Біля слободи Янчекрак через Кінку був татарський міст, одбитий козаками...

Запоріжці жили і по степах. Оце як блисне вогонь в Лузі на дубах, — то зараз і світять на могилах: Безчастній, Градисці, Юрківській, Караватчиній та інших, бо і могили були баштові. Так, було, і залопотять кіньми туди, звідки побачать вогонь¹.

Про Битий запорізький шлях і «баштові дуби» у Великому Лузі розповідав у тому ж році сімдесятирічний Петро Стогній з сусіднього села Краснокутівки.

— У наших плавнях, — говорив він, — є два озера — Лебедеве та Балабанове, а проміж ними колись лежав Битий шлях через Великий Луг; над шляхом, по праву і по ліву руку, стояли два Баштових дуби... Чого вони так прозвані — бог його зна, а тільки казав покійний дід, що під ними, було, збираються запоріжці на сходку з усього Великого Лугу. Від тих дубів шлях, кажуть, ішов плавнями до Кучугур і далі, де тільки було запорізьке військо, аж до Микитино (Нікопольського) перевозу².

За кожним форпостом закріплювалася певна територія. Її доглядали кінні дозори, контролюючи балки, яри, чагарники, могили. Сусідні пости тримали між собою постійний зв'язок. Запорізький кіш уважно вивчав, а при необхідності і міняв

¹ Я. П. Новицкий. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы. Собрано в Екатеринославщине (1875—1905 гг.). Летопись Екатеринославской Архивной комиссии. вып. 7, 1911, стор. 60.

² Там же, стор. 59.

тактику розвідувальних козацьких груп. Якщо до цієї війни в дозор могли виїжджати по два, по три козаки, то тепер по всьому Запоріжжю був виданий наказ — виїжджати тільки по одному, щоб запоріжці, які знаходилися в степах, могли відрізнити своїх козаків від ворога.

Друга російсько-турецька війна закінчилася перемогою російських збройних сил, в складі яких героїчно билосся майже все запорізьке військо. Росія визволила Чорноморське узбережжя і дістала вихід до Чорного моря між гирлами Дніпра і Південного Бугу.

У війні особливо прославив себе козацький флот. Більше того, відомо, що запорізькі судна, завдяки їх особливим якостям, російська армія використовувала і після ліквідації Січі. В реляції 1788 року про перемогу над турецьким флотом і знищення його під Очаковом Потьомкін змушений був відзначити, що ця «перемога одержана малими новозбудованими за небувалим калібром весловими суднами (тобто суднами, до цього невідомими царським адміралам). Їх збудовано до 200 і в кожне вміщається 60 чоловік. Легкість і поворотність у них така, що ворожий корабель устиг лиш побачити їх, як вони вже оточують його і з допомогою запальників запалюють. При цьому вони мають ще ту вигоду, що малі за розміром, і коли наближаються до корабля, то унімають ударів з гармат, бо ядра, не торкаючись козацьких суден, перелітають через них. Цими суднами керують переважно запоріжці, яких тепер нараховується 20 тисяч, а отаманом над ними поставлений якийсь випробуваний наїзник Сидір Білий; вони набрані з різних завзятих молодців». Запоріжці, як і колись, не губили своєї мужності, військової майстерності, своєї слави.

За бойові заслуги у 1770 році запорізьке військо було нагороджене грамотою, а кошовий отаман — золотою медаллю з діамантами.

Царські сановники і генерали — командуючі військами П. Панін, О. Прозоровський, офіцер М. І. Кутузов вважали за честь належати до запорізьких куренів. Записався до од-

ного з них, Кушівського, і Г. Потьомкін. Козаки прозвали його Грицьком Нечесю.

Але по закінченні війни відносини між урядом і Запоріжжям ще більше загострилися. Козацька сірома, відчуваючи новий натиск на Січ, на її права, все голосніше висловлювала своє обурення царськими державними порядками, багатою сіровою верхівкою. Сірома розуміла: лівобережна та слобідська старшина виступає виразником феодальних інтересів, підтримує царизм. Січ залишалась бар'єром проти кріпосництва. І вплив слобідської та лівобережної старшини на певну частину січових полковників бентежив рядове козацтво, викликав побоювання, що вони будуть вводити ненависні кріпосницькі порядки.

Царський уряд тонко використовував цю ситуацію. З одного боку, він розпалював ворожнечу і добивався внутрішнього розладу, ослаблення Січі, а з другого — робив усе, щоб придушити її силою. Політична автономія, самобутній лад запоріжців з їх демократичними порядками (частим проведенням рад, виборністю старшини, місцевим самоврядуванням, своїм судом) — все це було певним антиподом самодержавства.

Тому одразу ж після страти Пугачова і придушення Яїцького повстання, в травні 1775 року рада при височайшому дворі постановила — «истребить кошевых казаков, как гнездо их своевольства». І хоч у руках царизму тоді знаходилась велика, загартована армія, він з великим побоюванням приступав до цієї підлої, безславної операції. Близько 40 полків оточили Запорізьку Січ. І це тоді, коли за вказівкою того ж царського командування значна частина козаків перебувала далеко від коша...

5 червня 1775 року Січі не стало.

У серпні того ж року Катерина II видала маніфест, у якому повідомляла: «Сечь Запорожская вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков... за оскорбление Нашего Императорского Величества чрез поступки и дерзновение, сказанные от сих

казаков в неповиновении Нашим Высочайшим повелениям»¹. Багаті землі Запорізького війська, які близько трьох століть поливались козацькою кров'ю, царця дарувала російським і українським поміщикам, а народ, у тому числі й козаків, віддавала в кріпацтво. Запоріжці, пригнічені горем, ішли хто куди.

Ось як розповів про цей час відомий дослідник Я. П. Новицький: «На Хортиці в 1775 році «по зелених святках» запоріжці в останній раз віддали честь знаменитому дубу². Розпили там декілька бочок горілки і в останній раз відтанцювали запорізького козачка; розносились пісні, лилися сльози, козаки прощалися і розходилися в усі кінці — хто на Дін, хто на Дунай, а хто до рідної оселі доживати віку».

Так закінчилась велика козацька епопея на Запоріжжі. Запорізька Січ залишила по собі світову славу. Об'єднуючи сіром, бунтарів, незадоволених тодішніми соціальними порядками, вона в глухі феодальні часи піднялася до високих ідей боротьби за свободу і рівність.

Д. І. Яворницький у «Вступній лекції про значення українського козацтва», прочитаній студентам Московського університету 5 жовтня 1901 року, говорив, що запоріжці, високо тримаючи прапор свободи, відстоюючи свої демократичні незалежні права, довго боролися проти введення на Україну кріпосництва і були «винними» в тому, що вона, Україна, пізнала рабство на цілі 150 років пізніше, ніж передбачалося його там ввести. Це велика заслуга січовиків перед світом у питанні розвитку людських прав.

У тій же лекції він наводив різкі слова одного з сучасників подій про Потьомкіна: «Ситий, збалуваний фаворит, який за своєю примхою розпоряджався долями широкого Новоросійського краю, спішить покінчити з запоріжцями, зневажає їх історичні права і значення, без довгих роздумів поз-

¹ А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России. Ч. IV, стор. 31.

² Двохтисячолітньому, а не 700-річному, що зараз стоїть на Верхній Хортиці. — М. К.

бавляє їх вікового стану..., запрошує до краю іноземний збрід, роздає вікові пожитки багатим грекам і вірменам, наділяє вільні землі великими частинами безплатно всім, хто бере на себе труд вводити рабство в тім краю, який його ніколи не знав, який був сховищем від нього»¹.

Ось чому так різко і гнівно засуджували дії Катерини II видатні російські діячі, революціонери-демократи, насамперед О. І. Герцен, який писав: «Треба було мати все жалюгідне нерозуміння, щоб не оцінити такої організації, як козацтво... Єлизавета зробила свого коханця гетьманом України (К. Розумовського.— М. К.). У Катерини II їх було надто багато: щоб нікого не зобидити, вона розділила між ними Малоросію і віддала їм у кріпацтво вічно вільних людей. Вона козаками платила за свої єгипетські ночі».

Як бачимо, історія Січі, зокрема Хортиці, багата безприкладною героїкою. Але вона наповнена й гіркотою тяжких випробувань.

Після скасування Запорізької Січі її землі помітно знелюдніли. На Хортиці стояв лише один зимівник, та й то доти, доки господар не довідався, що острів віддається царському сатрапові Г. Потьомкіну. Дізнавшись про це, він покинув його.

— Хай тобі, Потьомко, буде такий вік, як зайцеві хвіст!— казали козаки.

Усна народна творчість з тонким психологічним розумінням відобразила всю тривожність тих днів. В одній з хортицьких легенд розповідається:

— Після того, як зійшли з острова запоріжці, тут по скелях щось ходило і тужило. Було, вночі як заголосить, як заголосить — тіло холоне... Сумно, страшно було тоді... У скелях після запоріжців zostалися жити одні пугачі: вони й тепер виглядають їх і щоночі сумують...

Інакше підходила «царська милість» до козацького командного складу. Хоч кошова старшина й була заарештована, а

¹ «Український історичний журнал», 1968, № 7, стор. 126.

кошовий отаман П. Калнишевський засланий до Соловецького монастиря, цариця всіляко приголублювала багатьох представників командування, намагалася робити (і робила) з них свою опору на Запоріжжі. Наприклад, Івану Бабурі, який командував сторожовим постом, після ліквідації Січі, в 1777 році, цариця «пожалувала» 3382 десятини землі. Він і заснував кріпацьке село Бабурку.

Деяко раніше на запорізьких землях було засноване місто Олександрівськ. Ще 10 травня 1770 року Катерина II підписала указ, згідно з яким тут передбачалося спорудити Дніпровську лінію з семи фортець од Берди до Дніпра. Лінія мала охопити південну частину Самарської і Кальміуської паланок, пройти через значну кількість козацьких зимівників і, таким чином, грати подвійну роль: у разі нападу ординців — служити для них перешкодою, а в разі бунтарських виступів козаків — знищувати військову силу і тилову базу січовиків. Біля Дніпра, проти південної частини Хортиці, ставилася Олександрівська, біля Берди над Азовським морем — Петрівська фортеці. Між ними на відстані 30 кілометрів одна від іншої, розташовувалися Микитівська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська і Захарівська¹.

З особливою старанністю і поспішністю будувалася Олександрівська фортеця. Користуючись тим, що Запорізьке військо, в тому числі й козаки ряду зимівників, що розташовувались поблизу Мокрої Московки (місця будівництва фортеці), знаходились в придністровських лиманах, «пішли на турка», — царські військові команди рубали дуби, липи, розбирали зимівники: все використовували на спорудження фортеці². 25 серпня 1770 року полковник фон Фредездорф в офіційних паперах уже говорив про її існування.

¹ Я. П. Новицкий. История г. Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770—1806 гг.), Екат., 1905, стор. 3.

² Я. П. Новицкий. Материалы для истории запорожских козаков (из Запорожского Сечевого архива за 1770—1771 гг.), Екат., 1909, стор. 93, 94.

Широкі козацькі маси, дізнавшись, що «під Хортицю підсаджуються гарнізон урядових військ», були обурені діями цариці і її сановників. Вони розглядали ці дії як віроломство, зневажання тих договірних умов, які були укладені між царським урядом і Богданом Хмельницьким. Зокрема, в листі до Катерини II кошовий отаман Війська Запорізького П. І. Калнишевський від 23 грудня 1771 року писав:

«Як тільки ми всепідданіше ВІВ (Вашій Імператорській Величності.— М. К.) військо Запорізьке Низове пішли на службу.., залишивши свої зимівники, то приїхав пан генерал-поручик, військової колегії член і кавалер Деденьов; на запорізьких землях біля річки Московки, на місцях, де були козачі зимівники, фортецю Олександрівську збудував, для цього із тих козачих зимівників будівлі розібрали; при тій же фортеці тепер поселяються, за дозволом тамошніх комендантів, різні народи, якими ті коменданти володіючи, користуються, і допускають їх до використання запорізьких земель і різних угідь... Уже зовсім спустошили ліси... А запорізькі козаки, без житла будучи, розорені, несуть крайні злидні і образи»¹.

Фортеця будувалася з 1770 по 1775 рік, займала 105 десятин землі. Після знищення Запорізької Січі, в числі назавжди осідлих, в Олександрівську значилися «відставні солдати, запорізькі козаки, люди великоросійської породи, польської і малоросійської нації, торговці, люди магометанського закону і, нарешті, каторжники».

Олександрівська фортеця стала резиденцією лінійного обер-коменданта. Через неї проходив відомий торговельний тракт з Великої Росії в Крим. Сюди, на родючі козацькі землі, й потяглися різні князі та графи — Канкринови, Строганови, Попови...

¹ Я. П. Новицкий. Материалы для истории... стор. 94.

КОЛОНІЗАЦІЯ ХОРТИЦІ

Катерино, вража бабо,
Що ти наробила?
Край широкий, світ веселий
Та й занапастила...

Народна пісня.

Запорізька земля німіла від наруги, кривди і болю. Як чорні ненажерні круки, зліталися сюди поміщики й генерали, сановники й німці-чужинці. На козацькі могили... На козацьку кров...

Фаворит розбещеної Катерини II князь Г. Потьомкін, який розробив і здійснив план знищення Січі, одержав у своє володіння Хортицю...

А втім, колонізація краю, острова почалася значно раніше. Ще в 1770 році, у тому ж царському повелінні, де говорилось про спорудження нової Дніпровської лінії, Катерина II писала, що «между сею вновь учреждающеюся линиею.., земля остается почти не обитаема, будучи однако плодоносна, изобильна реками и разными угодиями.., почему и нужно заранее сделать такие учреждения, которые бы послужили к порядочному их селению и выгодам».

В архівних матеріалах Запорізького коша зберігаються документи, які свідчать, що зразу ж після згаданого царського указу головнокомандуючий 2-ю армією граф Панін віддав розпорядження про спорудження нових форпостів, редутів, поштових станцій, магазинів — від Азовської фортеці до Самарського ретраншементу — по Орелі, Чаплинці, Солоненькій, біля Рясних могил...

З Січчю це не було погоджено і, природно, почувши такі вісті, козаки збентежились, тим більше, що кошовий, старшина і майже все Запорізьке військо знаходились на фронті. До кошового один за другим мчали посланці. В листі, датованому 13 липня 1770 року, повідомлялось, що з Воронежської губернії пригнано три тисячі робітників. Вони споруджують редуті, копають землянки, косять сіно. Лист закінчувався словами: «Нашим степям, как видно, вечная память... Пропали...»

7 серпня того ж року самарський полковник Норов повідомляв Калнишевському, що тут, на Самарі, чуток «довольно эхом носится»: генералу Деденьову доручено будувати лінію фортець. А невдовзі до Мокрої Московки прибуло 1700 чоловік з числа військових і відставних солдат з сім'ями. Вони й почали колонізацію запорізьких місць поблизу острова Хортиці.

Як на це реагувало керівництво Січі, можна бачити з такої відповіді П. І. Калнишевського:

Регулярним і нерегулярним військовим командам, що проходять Новоселицю та інші запорізькі місця, в літній час квартир не давати. На те, продовжував кошовий, і указів немає. Вони можуть ночувати в степу, як і всі інші військові люди.

Взимку квартири відводити необхідно, але оскільки похідні запорізькі козаки повертатимуться в населені пункти, здійснити це не буде можливості.

А відносно вимоги полковника фон Фредездорфа поправляти гатами шляхи, — то для таких робіт немає людей. Тим, що залишились, доручено зберігати хліб і сіно. А якщо в ремонті

шляхів є потреба, то ті ж люди, що йтимуть степами, хай і приводять шляхи до ладу, як скрізь це водиться¹.

Що ж до спорудження міст, фортець і ліній, то Калнишевський спочатку вважав, що з цим, очевидно, треба миритись: адже йде війна. Але потім, збагнувши призначення фортець, побачивши, скільки знищується при їх спорудженні зимівників, лісових насаджень, він послав до Катерини II кілька листів з проханням «поважати козацьку землю». Оскільки цариця відповіді не давала, а безчинства продовжувались, на Мокрій Московці, де споруджувалась Олександрівська фортеця, між козаками й царськими солдатами виник конфлікт і пролилася кров. Згодом цей конфлікт Потьомкін використав як один з мотивів для зруйнування Січі.

Так здійснював свою колонізаторську політику царизм. 26 липня 1771 року, скориставшись призначенням нового головнокомандуючого 2-ю армією, Калнишевський і йому написав листа, в якому підкреслював, що на запорізьких землях «при річці Московці», де багато козаків мали свої зимівники і користувались там усіма угоддями, як своїм власним добром, минулого літа без відому коша збудована Олександрівська фортеця. Зимівники — і не тільки ті, що стояли поблизу неї, а й на віддалі, — до краю зруйновані. Крім того, продовжував кошовий, до Олександрівської фортеці на постійне проживання збігаються різні втікачі і коменданти приймають їх, а фортеця ж будувалась не для того, щоб «там засновувати містечка і села».

Калнишевський прохав головнокомандуючого князя В. Долгорукого не дозволяти нікому жити поблизу фортеці, щоб, закінчивши «з турком війну», козаки могли повернутися до своїх місць і жити там, і харч мати.

Але до Мокрої Московки з козаків майже ніхто не повернувся: земля віддавалась поміщикам. Одному князю Вя-

¹ Я. П. Новицкий. Материалы для истории запорожских козаков..., стор. 62—65.

земському її було наділено до 200 тисяч десятин. Інші одержували від 12 до 150 тисяч.

Після скасування Запорізької Січі її землі увійшли до складу Азовської і Новоросійської губерній. До Новоросійської відійшли землі правого, до Азовської — лівого берега Дніпра.

У 1775 році, згідно з переписом, на цих землях проживало 72 тисячі чоловік. Історики А. О. Скальковський та Д. І. Яворницький вважають, що їх було більше — до 100 тисяч. Свою розбіжність з офіційною статистикою вони мотивують тим, що багато запоріжців, побоюючись закріпачення, до перепису не з'явилися: ховалися по лісах і яругах. Частина їх — до 9 тисяч — вибралася за Дунай, до Туреччини.

А на землях Мокрої Московки поселялися царські офіцери й генерали. Полковник М. М. Караватка одержав «у рангову дачу» 5277 десятин землі, земський комісар І. І. Булгаков — 6963, штабс-лікар Ф. А. Іванов — 2090, обер-комендант Дніпровської лінії генерал-майор М. Я. Ланов — 12 250, з яких 9565 — в районі Вільного порогу, а решту — у Великому Лузі, біля Хортиці.

Поблизу острова одержали землі придворні Канкринов, Строганов, Скавровська, Попов. Великі масиви були віддані фортецям: Олександрівській — 12 442 десятини, Кирилівській — 12 980, Петровській — 15 000, Олексіївській — 6396, Микитівській — 7062, Захарівській — 3816. Лише одній — Григорівській фортеці — земля не відмежовувалась.

Згідно з новим адміністративним поділом Хортиця з навколишніми лівобережними місцями відійшла до Новомосковського повіту. За час з 1776 по 1782 рік, тобто до нової ревізії, тут, у Новомосковському повіті, невпинно зростало населення. Якщо в 1776 році у ньому проживало 12 987 чоловік, то вже в 1778-му було 14 669, у 1779-му — 16 380, у 1781-му — 23 552, у 1782 році — 36 489 чоловік.

Виростало багато нових сіл, в тому числі й приватних. Згаданий полковник Караватка заснував село Михайлівку, ге-

нерал-майор Ланов — Миколаївку і Ланівку, інженер-полковник Наковальнін — Павлівку, штабс-лікар Іванов — Євдокимівку.

Якщо в 1775 році на запорізьких землях не було жодного поміщицького села, то в 1782-му їх уже налічувалося 469. Тільки в Новомосковському повіті з 1776 по 1784 рік було роздано 581 986 десятин козацької землі, здебільшого поміщикам, які й почали закабляти вільне населення.

Г. Потьомкін, одержавши в свої руки Хортицю, заклав на ній сад, а поблизу, на правому березі Дніпра, заснував два села: Новогригорівку (тепер Верхня Хортиця) і Любимівку (Нижня Хортиця). У Новогригорівці і знаходився той горезвісний тимчасовий палац, де князь приймав Катерину II і демонстрував її оновлення Новоросійського краю.

А як же складалася доля запоріжців — господарів цих земель, тих, хто стояв на хортицьких форпостах, виїжджав звідси у ближні і глибокі розвідки, хто, захищаючи рубежі батьківщини, бився в сухих кримських степах і на Чорному морі?

Рядовим козакам, сіромі, Катерина II земель не дала. Не віддала вона їм і їхніх зимівників. Січовикам було запропоновано йти в рабство до поміщиків. А що було більш образливим для них і ганебним? За це козаки прозвали Катерину II «вражою бабою», «сучою матір'ю».

У перші роки по скасуванню Січі багато запоріжців ніде не поселялося: вони бродили ватагами по Великому Лузі, степових урочищах, макортетах, — все шукали, як жартували вони, гуляй-вітра. Та, переконавшись, що надії на відродження Січі марні, поступово почали осідати в Нескребівці, Кушугумі, біля Лисої гори, в Крутому Яру, а більше всього — у Великому Лузі, в тих знаменитих хортицьких місцях, де колись народжувалась героїчна козацька історія, їхня гучна слава.

Хортиця, незважаючи на те, що основний великий острів був загарбаний, своїми навколишніми історичними місцями і тепер стала для козаків вірною, доброю матір'ю, а Великий

Луг — щирим, незрадливим батьком. Про це народна пам'ять зберегла десятки легенд і переказів

...Проходили роки. Панщина добиралася й до нових козацьких притулків. У 1887 році старий Макар Євдокимович Па-зюк розповідав:

— Розказували колись діди про губернатора Митлаша. Ця земля, де тепер Бабурка, Розумівка, Біленька та інші слободи, належала вся йому. Вона дісталася йому за безцінок від Розумовського і Каменського...

— Ідіть же, братці, — казав Митлаш козакам, — жить до мене в Біленьку, пороблю вам хати; у мене солдат не буде давати..., не буде й панщини робити.

Вони послухались і переселились. Правда, старі жили вільно, а дітям їх уже прийшлося не так: з вільних козаків стали кріпаками. Як кажуть: «У панів широкі ворота входить, а вузькі виходить». Так було і тоді: на землі якого пана жили запоріжці, за тим їх і записали при ревізії¹.

Про наступ панщини згадував і вісімдесятивосьмилітній Микита Джигир:

— Як почали ділити землю панам та під слободи, то перше порізали степ по той, правий бік Дніпра, а потім і цей — лівий. На тім боці (проти Кушугуму. — М. К.), під Лисою горою, жили запоріжці Джерелівський, Кавунник і Посулько. Добре було їм там жить, а як почули, що степ став панський, — взяли і перебрались у Великий Луг. Тут вони й віку дожили. Деякі запоріжці жили більше ста год на світі і були між ними великі характерники (чаклуни, знахарі). Джерелівський сам кував рушниці і умів заговорювати їх... Йому дикий жеребець вухо одкусив, і якби не зліз на дерево — не було б і носа!

Жили у Великому Лузі три брати козаки Канцибери, Дем'ян Гужва, що важив 12 пудів і був великий силач, Гайдук (теж був характерником; ще жили Лебедь, Кривий, Харько і

¹ Я. П. Новицький. Народная память о Запорожье..., стор. 23—24.

Мусій Балабани. Тепер zostались тільки озера, що носять їх імена, — Лебедеве, Криве, Балабанове...

Жили тут і коваль Мерин, чумак Василь Глухий, сірома Сопільник, Дзензеха, Галя-козак, Шовковий...

Багато їх жило по Великому Лузі. Озера, гряди і урочища по плавнях Строганівських, Канкринівських, Попова, Митлаша, Струкова носять запорізькі прозвища, бо скрізь тут були козацькі осідлища¹.

У Нескребівці (пізніше — Вознесенці) спочатку було три хати, потім — вісімнадцять. Тут жили козаки Летючий, Зінчак, Гайдук, Карбула, Нескреба, Галичий, Самсика, Кінебас. Вони разом з посадськими мешканцями на свій кошт спорудили біля фортеці й першу церкву — Покровську.

У 1789 році Г. Потьомкін передав острів Хортицю казні, а через рік тут появились нові господарі — німці-меноніти, які, за твердження їхніх істориків, а також царських чиновників, принесли рай цьому краю.

З цього приводу варто згадати лист директора правління Манітобського історичного товариства менонітів (Канада) п. Герхарда Лоренця, якого він надіслав запорізькому товариству охорони пам'ятників історії та культури 25 вересня 1970 року. У цьому листі, з нашої точки зору, є два цікавих моменти. Перший міститься в словах: «коли в 1789 році перша група менонітів прибула в південну Росію, їх примусили поселитися проти Запоріжжя», а другий — «залишається історичним фактом, що меноніти були першими постійними поселенцями в цьому краї і що вони тут створили квітучі села...»²

Та чи справді було так? Що німців Катерина II примусила поселитись на Хортиці, в навколишніх козацьких місцях — це загальновідомо і не викликає ніякого заперечення. А що

¹ Я. П. Новицький. Народная память о Запорожье..., стор. 47—55.

² Поточний архів Запорізького обласного архіву за 1970 рік.

меноніти «були першими постійними поселенцями в цьому краї і що вони створили квітучі села», тут, пане Лоренцю, зась!

Давайте звернемося до документів, до розповідей тих людей, які пам'ятали Хортицю в роки заселення її колоністами.

Ось що розповідав І. Ю. Хмиров:

— Я народився в 1809 році. Батько мій Юліан Олексійович — із старих солдат часів Катерини служив у полку Вирубова, який квартирував тут же, в Олександрівській фортеці. Ще школярем я часто ходив на Хортицю.

Острів тоді не таким був. Любо згадати... На схилах берегів і балок ріс дубовий ліс. Водилося багато птахів, звірів. Пам'ятаю, дуби стояли в обхват чотирьох чоловік. Їм було років по 500, а можливо, й більше. В усякому разі, так запевняли старі люди. Дуби були гіллясті. Один з них, особливо великий, стояв недалеко від укріплень, які перетинали острів упоперек, трохи південніше менонітської колонії, а другий — на північному кінці острова, проти Кічкасу. В літні дні під тінню тих дубів ховалися цілі табуни коней...

Це підтверджував і знайомий уже читачам Йосип Шуть:

— У старовину, коли балки і береги Хортиці були ще заліснені, а до її землі не торкався плуг, скільки тут водилося диких коней, сайгаків, кіз, кабанів, бобрів, видр... Багато плодилося й лебедів, журавлів, диких гусей, качок, бакланів, дроф, куріпок, стрепетів і всяких інших птахів. Рахунку їм не було. Тепер це все перевелось, кудись пішло чи знищене — важко сказати. Тільки ховрахів тоді не бачив. Це огиддя появилось в сорокових роках зі сходу, причому у великій кількості¹.

Таким чином, доречніше, мабуть, спитати: «Хто знищив оцю красу і оце багатство?»

На Хортицю німці-меноніти прибули в 1790 році з Данціга. Було їх 18 сімей. Колоністи користувалися великими пільгами: на кожного чоловіка відпускалося по 65 десятин землі.

¹ ЗОДА, ф. 161, сп. 4, стор. 4.

сім'я одержувала по 500 карбованців для господарства, німці назавжди звільнялися від військової служби і на 30 років — від податків. Катерина II забезпечила їх лісом.

Отже, здійснюючи політику чужоземної колонізації, віддаючи хортицьку землю у володіння німцям, царизм хотів закрити доступ народним масам до цієї священної землі, до історичної колиски народної вольності. Він боявся відродження Січі.

Нові господарі Хортиці, володіючи її природними багатствами, в перші роки берегли ліс, у деяких місцях навіть пробували його насаджувати, але потім, переконавшись, що вони тут мешканці тимчасові, по-хижацькому знищували лісові масиви. За підрахунками німця Івана Петерса, в 1857 році на острові ще росло 49 тисяч дубів, тисяча лип, 4500 груш (з яких 2 тисячі — у північній частині), 2500 дерев різних порід.

Звичайно, Петерс підрахував найбільш цінні породи. А скільки там росло осокорів, верб! Століття тому хортицькі прибережні схили потопали в розкішному лісі. У балках росли дуби в три-чотири обхвати.

З 80-х років німці почали продавати хортицький ліс, особливо дуб, який ішов на залізничні шпали та пивні барила.

У 1871 році засох славетний двохтисячолітній дуб. Д. І. Яворницький, побувавши на острові в 1883 році, наткнувся, як він згадував, на великий дубовий пеня, який свідчив, що дуб був виключної товщини.

Колоністи на Хортиці, одержавши великі пільги, швидко багатіли, скуповували землі в Капустянці, Устровиці, інших селах і перетворювали їх у нові німецькі колонії — Бурвальд, Брюменгорт, Нейостервік.

Місцеве населення, дивлячись, як грабується їхнє багатство, експлуатується робоча сила, виявляло велике невдоволення. Воно не раз пускало проти колоністів «святі ножі», щоб не «плюндрували запорізьку землю й запорізьку славу».

Ці настрої потім глибоко відбив у своїй творчості Т. Г. Шевченко. В знаменитому посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим...» він писав:

І на Січі мудрий німець
Картопельку садить...
А чиею кров'ю
Ота земля напоєна.
Що картопля родить.

Німці, дарма що прожили на хортицькій землі близько 130 років, так і не зблизилися з українським народом. І мова, і звичаї, й історія його — все для них було далеким і чужим. Вони ходили по хортицькій землі з холодними серцями. Багато з того, що зараз складало б святиню українського народу, загинуло від їхньої байдужості й черствості.

Третього грудня 1916 року, в час, коли точилася перша світова війна, меноніти, що жили на Хортиці, продали острів Олександрівській міській управі за 772 350 карбованців, або по 280 карбованців за десятину.

Відтоді острів знову в лоні рідної української землі.

Говорячи про місця, зв'язані з історією козацтва, доречно згадати, що в Запоріжжі, поблизу Хортиці, там, де зараз педагогічний інститут, знаходиться могила останнього кошового отамана, який 9 травня 1828 року повернув запоріжців із Туреччини, з-за Дунаю, — Йосипа Михайловича Гладкого. В тривожні часи, коли султан Махмуд II готувався до війни з Росією, задунайські козаки вирішували: з ким бути? З споконвічним ворогом — Туреччиною чи з російським народом? Зібрали раду і вирішили — з Росією! На 42 човнах вночі вони таємно прибули в Ізмаїл. Згодом з задунайців було організоване Азовське козацьке військо, яке мешкало на території сучасних приазовських районів Запорізької і Донецької областей.

Повернувши частину задунайців до рідної землі, Й. Гладкий заслужив тим повагу співвітчизників. Але подальший період діяльності Й. Гладкого не приніс йому слави.

У 1828 році, зразу ж по поверненні, він одержав звання полковника і був призначений начальником окремого запорізького війська; в 1839 році — отаманом азовського козацтва, а в 1843 році одержав чин генерал-майора. Колишній кошовий став царським слугою, дворянином-кріпосником. Всупереч

волі козаків, він допомагав царському урядові переселяти їх на Кавказ, де вони вмирили під кулями горців. За «усердне вірнопідданство» Гладкий був нагороджений орденами Станіслава 1-го ступеня, Анни — 2-го, Володимира — 3-го, Георгія — 4-го ступеня. За хоробрість козаків у російсько-турецькій війні 1828—1829 років одержав золоту медаль і діамантовий перстень. Тільки нічого не зробив генерал для полегшення долі синів колишніх задунайців, котрі, йдучи на чужину, брали з собою пригорщу рідної землі і, коли султан примусив прийняти клятву, насипали її в чоботи і говорили: — На чийй землі стоїмо, тій і служити будемо...¹

У 1866 році Й. Гладкий помер. На невеликому хресті на його могилі виднівся напис: «Генерал-майору, колишньому отаману запорізьких козаків».

¹ Г. П. Надхін. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. М., 1877, стор. 38.

Буде, буде бандурист... і скаже
він про них своє густе, могутнє
слово. І піде далеко по всьому світу
про них слава, і все, що тільки
народиться потім, заговорить про них.

М. В. Гоголь

Такі глибокі пророчі слова могла сказати лише людина, яка не тільки розумом, почуттям, а всім своїм єством відчувала роль і значення запорізького козацтва в історії України, в історії всіх братніх народів.

М. В. Гоголь першим серед російських письменників заговорив про козацтво, Хортицю на весь голос. І хай деякі картини «Тараса Бульби» — цієї класичної козацької епопеї — змальовані дещо ідилічно, хай в окремих епізодах автор відступає від історичних фактів, повість була, є і лишилась прекрасним взірцем того, як треба розуміти, розкривати і доносити до народу духовну велич запорізьких витязів.

На той час виступ молодого Гоголя з таким твором був сміливим актом. Катерина II, а слідом за нею і вся офіційна царська Росія, намагаючись витравити з народної пам'яті

Січ і січовиків, називали козаків злодіями, гультьями, безпросвітними пияками. Народ, навпаки, мав за пусте царські і сановні тлумачення і з покоління в покоління передавав усю чистоту й святість козацької слави. Це був своєрідний ідеологічний двобій, коли царський державний апарат свої ідеї проводив через пресу, а народ, позбавлений її, ніс їх через пісні, легенди й думи. Такі обставини народили багатющу самобутню народну творчість України, якою, до речі, Гоголь майстерно скористався. Він говорив, що пісні для України все: і поезія, й історія, і батьківська могила. Вони — пам'ятник минувшині. Що пам'ятник? «Камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью — ничто против этой живой говорящей и звучащей... летописи». Великодержавний урядовий тиск обумовив і той факт, що на Україні пам'ятників у бронзі й граніті куди менше, ніж усних. Але як би там не було, Гоголь, слідуючи народним традиціям, своєю героїчною епопеєю «Тарас Бульба» створив гімн козацькому Запоріжжю, Хортиці, залишив їм безсмертний літературний пам'ятник.

Всупереч царській сановно-державній лінії він показав січовиків людьми, яких турбує, передусім, доля Батьківщини, вони її сини, з нею у них все кровне й рідне, заради неї, її «чистої віри» вони йдуть на смерть, на страшні муки. Мати, дружина, діти — все залишилося там, на хуторах і в містечках, все любило, чекало, плакало надії і, разом з тим, скорялося одному написаному закону: в ім'я Січі, служінню Січі. І так роки, десятиріччя, століття.

Січ — подвиг усього трудового українського народу. Е. Ласота записав у щоденнику, що козацьке населення, яке сиділо по містах і селах, зараховувало себе до запоріжців, що Запорізька Січ користується не тільки величезним впливом на Україні (тобто на Волині, Поділлі), але на неї оглядається вся Польща. М. Костомаров наводив факт: коли гетьман Потоцький у 1637 р. розправився з повсталими козаками на правобережжі, то йому населення сказало: якщо ти хочеш знищити козаків, то тоді виріж усю Україну і на правому, і

на лівому боці Дніпра. І наскільки вірними в бою були січовики, настільки ж з любов'ю і вірністю до Січі виховували дітей матері. В цій єдності була сила, незборимість запорізького козацтва. Тут, очевидно, треба вбачати й ті фактори, які з'ясовують, чому народ відкидав царські паплюження і утверджував у нових поколіннях любов до Запоріжжя.

Справді, хіба міг гультай, ненаситний злодюга, вмираючи, промовляти: «Хай же після нас живуть ще краще, ніж ми» або хіба міг безпросвітний пияка, пронизаний ворожою кулею, виголошувати заповіт: «Хай же згинуть усі вороги і квітне вічні віки земля Руська». А це слова Кукубенка й Гуски — рядових січовиків Війська Запорізького.

Такі люди не підвладні законам царя. Вони вище за них. І тільки вони могли сказати: «Та чи знайдуться на світі такі вогні, муки й така сила, яка б здолала руську силу!»¹ М. Гоголь назвав Хортицю гніздом, звідкіля вилітали січовики, «горді і міцні, як леви», звідки розливалися воля і козацтво на всю Україну.

У серпні 1843 року Хортицю відвідав великий співець Запоріжжя Т. Г. Шевченко. Якщо для М. Гоголя Січ була лише осередком національно-визвольної боротьби, місцем, де формувалося й гартувалося козацьке лицарство, то для Т. Шевченка вона була й виразником класових інтересів. Повернувшись з подорожі, Тарас Григорович згадує Хортицю в ряді творів. У листі до письменника Я. Г. Кухаренка, який служив отаманом у Чорноморському козацькому війську, 26 листопада 1844 року він писав: «Був я торік на Україні — був у Межигорського спаса. І на Хортиці, і скрізь був і плавав: сплюндрувала нашу Україну катової віри німота...»

Революціонер-демократ, людина палкої любові до Вітчизни, Т. Г. Шевченко ніколи не був байдужим до її минулого.

¹ К. Г. Гуслистий і О. М. Апанович в назв. праці, стор. 19, наводять такі слова турецького хроніста Наїма: «Можна прямо сказати, що на всій землі не знайти людей більш сміливих, які менше турбувалися б про життя, менше боялися б смерті», ніж запоріжці.

І славу, й горе — все вбирало його чутливе, гаряче серце. З великим болем він говорив про степи, запродані німоті, про ті козацькі могили, що розорював на Хортиці німець, знищуючи пам'ятники запорізької старовини. Хортиця була для нього героїкою України, волею України, гордістю України.

У 1878 році історія Запоріжжя надихнула на великий творчий подвиг геніального І. Репіна. Він був полонений тим глибоким, щирим і дошкульним сміхом, який вилили запоріжці в листі до турецького султана. Відчуваючи недостатню обізнаність з історичним матеріалом, Репін через два роки за маршрутом, розробленим М. І. Костомаровим, виїжджає з п'ятнадцятирічним В. Серовим на місця, де жили січовики. Влітку 1880 року вони відвідали Хортицю. «Довго бродили по ній, — розповідав згодом Ілля Юхимович, — оглядали старі, розорані укріплення... З нами мандрували і дві престарі, розорані книжки Антоновича та Драгоманова «Історія казачества в южно-руських песнях и былинах»¹. Ми зачитувалися епосом України. На другий день я побачив, як Валентин уже komponує сцену з життя запоріжців...» Побувавши в Нікополі, Покровському, Грушівці, Капулівці — місцях, де була Січ, Репін вивіз звідти багатющий матеріал. Розпочалася наполеглива праця.

Картину дивився Л. М. Толстой, давав, як згадував Репін, багато хороших порад «першої важливості». Але проходили роки, з'являлися десятки етюдів, варіантів, а художник так і не знаходив внутрішнього задоволення. Тільки в 1886 році, коли познайомився з професором Д. І. Яворницьким, який за словами поета Я. І. Щоголева, «сім разів ламав руку на дніпрових порогах і готовий сімдесят разів поламати ноги, аби окунутися в Дніпрі та вибратись на його скелі», — тільки після цього знайомства Репін відчув, що справи по завершен-

¹ Репін має на увазі «Історичні пісні малоруського народу», видані В. Антоновичем і М. Драгомановим, т. I—II, К., 1874—1875 рр.

ню картини швидко пішли вперед (хоч він ще двічі — в 1888 і 1890 роках — влаштовував подорожі на Україну, шукав «козацькі типи»).

Нарешті, в 1891 році картина «Запорожці» була виставлена на першій персональній виставці художника. Вона викликала масу відгуків. Рецензент газети «Новости» запевняв, що «картина така прекрасна, що про неї навіть писати важко. Інтерес до неї зростає й від того, що поруч виставлено майже 30 етюдів. Окремі етюди цілком варті картини. Дивлячись на них, глядач розуміє, як народилась і виросла в уяві художника ця дивна поезія козацької вольниці».

Але були й інші відгуки. Вони стосувалися, передусім, ідейного спрямування твору. Письменник М. С. Лесков не розділяв задуму автора. Ряд газетних рецензентів звинувачували Рєпіна в тому, що крім яскравих жупанів, він там нічого більше не зобразив. Особливо обурений був Рєпін висновками художника М. Ге, який порівнював запоріжців з «кутилами ресторана Палкіна». В цьому художник бачив пряме продовження тієї лінії, яку вела офіційна верхівка. Ге «не розуміє і не вірить запоріжцям, — писав Рєпін критику Стасову. — Він все забув або нічого не знає з російської історії. Він забув, що... наших братів десятками тисяч гнали в рабство і продавали, як худобу, на ринках Трапезунда, Стамбула та інших турецьких міст... Була навіть встановлена ціна на слов'янина і на німця (німець цинився дорожче). І ось виділилися з цієї забитої, сірої, рутинної, покірної, темної маси... сміливі голови, герої, повні мужності, відваги, духовної сили. «Досить», — сказали вони туркам. Так чому ж тепер ми одвертаємося од цих героїв і будемо кидати в них багнюку, порівнювати з пияками Палкіна!!! О, пустомеля...»¹

Так захищав свої ідейні позиції Рєпін. Так він боровся за торжество справедливості й правди. А тим часом картина

¹ З листа І. Ю. Рєпіна до В. В. Стасова від 31 березня 1892 р. — В кн.: «Художественное наследство. И. Е. Репин», т. 2, изд. АН СССР, М.-Л., 1949, стор. 70.

робила свою справу: вона розносила по світу не тільки історію, а й характер, вдачу, силу запоріжців, пропагувала і робила надбанням мільйонів зміст козацького листа до турецького султана Мухаммеда IV:

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твое військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будемо битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ієрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, камінецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козакі відказали, плюгавче! Невгоден еси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман війська запорізьких низових козаків Іван Сірко зо всім кошем запорізьким»¹.

Що це — лист чи легенда? В даному варіанті легенда. Але історії відомо, що листи з такою ж дотепністю, хіба що з меншою різкістю, козакі справді надсилали турецькому султанові. Зокрема, слав їх і Іван Сірко. Та для нас важливим залишається не тільки це. Рєпінська картина відіграла куди більшу роль — вона стала певною дипломатичною і літера-

¹ Д. И. Эварницкий. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска Запорожского низовых козаков. СПб, 1894, стор. 97—98.

турною зброєю. Ідею листа до турецького султана картина підняла до таких узагальнень, що нею завжди користувався народ, коли треба було показати силу і міць, велич національного духу. Це бачив і добре розумів Репін. Тому, можливо, жодна з його картин не була йому такою близькою й дорогою, як ця.

Появу листа народні перекази пов'язують з перебуванням Сірка на Хортиці. Чому? На нашу думку, це пояснюється трьома основними факторами: наявністю незвичайного явища природи — запорізького сімсотлітнього дуба, старого свідка козацької дійсності; назвою міста, яке конденсує козацьку велич, і, головним чином, самою Хортицею. Прописка листа, як і багатьох інших подій запорізької минувшини, стала утверджуватись тут особливо після Великої Вітчизняної війни, коли з будівництвом Каховської ГЕС майже всі січові місця пішли під воду, а в повній красі і силі залишилась одна Хортиця. До того ж, на ці обставини сильний вплив мала і має героїчна праця запорізьких металургів — справді гідних спадкоємців козацької слави. І в часи Великої Вітчизняної війни, і тепер, коли пишуться дошкульні листи надміру гарячим, войовничим генералам, — вони завжди мають конкретну адресу — од сталеварів «Запоріжсталі» і «Дніпро-спецсталі». Причому, неодмінно додається, що «під тим дубом писали, де лицарі Сірка колись реготали».

Такий величезний вплив на свідомість мас мав і має цей геніальний репінський твір. Вдячний за допомогу Яворницькому, Ілля Юхимович у листопаді 1913 року, коли громадськість Катеринослава відзначала тридцятиріччя літературно-дослідницької діяльності видатного історика, надіслав йому, Яворницькому, схвильовану телеграму: «Дружно обнімаю безсмертну душу Запоріжжя». На схилі своїх літ Репін знову звернувся до запорізької тематики, хотів створити картину «Гопак». «Знову Запоріжжя і знову Ви, мій ментор Вергій», — писав він Дмитру Івановичу 7 січня 1927 року. Але картину дописати не зміг: 1930 року І. Ю. Репіна не стало. За силою художньої майстерності, розкриття головної ідеї

репінські «Запорожці», за визначенням Стасова, ніскільки не поступаються перед кращими сторінками «Тараса Бульби». Історії козацтва, зокрема Хортиці, судилося прийняти до своєї золотої скарбниці ще один невмирущий твір — оперу М. В. Лисенка. За словами сина композитора Остапа, думка про народну оперу з'явилася у батька під безпосереднім впливом «Івана Сусаніна», «Псковитянки», «Князя Ігоря», де, як він казав, найбільш відчутний пульс народного життя. Однак намір написати однойменну оперу за повістю «Тарас Бульба» у нього зміцнів лише тоді, коли Микола Віталійович у 1878 році разом з археологічною експедицією Беренштама побував на Хортиці, обходив її скелі й укріплення, наслухався козацьких пісень. Опера стала класичним твором української музики.

У 1891 році на Хортиці побував Максим Горький, трохи пізніше її відвідав молодий І. Бунін. Обидва письменники були зачаровані островом. Горький просив Репіна допомогти йому придбати картину «Запорожці», і невдовзі копія з неї красувалася в його нижньоновгородській квартирі. Іван Бунін присвятив подорожі по острову чудову новелу «Козацьким ходом».

Трудящі України, Росії, всі народи нашої Батьківщини завжди берегли і високо цінили кращі якості запорізького козацтва. Вони захоплювались його звитяжною героїкою, наслідували кращі традиції. Особливо це проявилось в буремні роки Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, коли трудовий народ під проводом партії, великого Леніна підняв прапор боротьби за владу Рад, проти гнобителів.

Вогненних битвах за долю робітників і селян безсмертною славою вкрили себе полки Червоного козацтва. Створені за ініціативою мас, підтримані новим Радянським урядом, вони, як і їх далекі провісники, об'єднували в своїх бойових лавах, крім кращих синів України, росіян, білорусів, латишів, естонців, представників багатьох інших національностей Радянської країни. З невеличких загонів, створених у кінці

1917 року, в ході революції і громадянської війни Червоне козацтво України виросло у грізну бойову силу. Козацтво брало участь у боях проти Центральної ради, німецьких загартників, петлюрівців, денікінців, білополярів, врангелівців, махновців і завоювало великий авторитет і любов народу.

8 січня 1920 року червоні козаки під керівництвом В. М. Примакова визволили від денікінців Бердянськ, а через декілька днів — Мелітополь.

А коли на початку лютого загони Червоного козацтва були перекинуті до Перекопу і захопили його перешийок, Центральний Виконавчий Комітет РРФСР направив йому свій прапор, а Петроградська Рада — прапор і грамоту, в якій писалося:

«Рада робітничих і червоноармійських депутатів Петроградської Комуни вітає 8-му Червонокозацьку дивізію, яка перемогла в історичній битві при Кромах кращі ворожі полки, здійснила ряд блискучих рейдів і захопила в безприкладній дворічній боротьбі з силами контрреволюції тисячі полонених, величезну кількість важких і легких гармат, тисячі вагонів, багато паровозів і бронепоездів.

Червоний Петроград посилає прапор 8-й Червонокозацькій дивізії, щоб відзначити цим актом свою братерську вдячність за її героїчні подвиги, за визволення пролетаріату й трудового селянства від ярма капіталу».

У 1921 році Перший кінний корпус за великі заслуги перед робітничо-селянською владою став іменуватися Першим корпусом Червоного козацтва імені Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. В 1929 році 1-а Червонокозацька дивізія була нагороджена бойовим орденом Червоного Прапора. В Наказі Революційної Військової Ради Союзу РСР писалося:

«30 листопада ц. р. сповнюється 10 років існування доблесної Першої кавалерійської Запорізької Червоного козацтва дивізії імені Французької компартії.

З перших днів свого існування в 1919 році 1-а Запорізька б'ється на полях України за справу Рад і громить контрреволюцію. Незабутні сторінки вписані Запорізькою дивізією в бойову історію Червоної Армії під Орлом, Кромами, Харковом, Бердянськом, Перекопом і Юшунськими позиціями...

На ознаменування славних подвигів дивізії ЦВК СРСР постановив до 10-річчя нагородити Першу Запорізьку орденом Червоного Прапора. Революційна Військова Рада Союзу поздоровляє червоноармійців, командирів і політпрацівників, а також усіх бойових ветеранів Запорізької дивізії з десятирічним ювілеєм.

Хай живе доблесна 1-а кавалерійська Запорізька Червоного козацтва дивізія ім. Французької компартії.

Слава її бійцям, що полягли в роки громадянської війни за справу соціалізму!»

У 1934 році — в день п'ятнадцятиріччя — дивізія була нагороджена орденом Леніна. Михайло Васильович Фрунзе, оцінюючи дії червонокозацьких полків, свого часу говорив, що в нас, у Червоній Армії, є немало частин, які завоювали собі добру бойову репутацію і славне революційне ім'я. Але собі добру бойову репутацію і славне революційне ім'я. Але небагато знайдеться таких, які могли б стати врівень з червонокозацьким корпусом¹. В цій же статті він писав: «Своєрідна, повна яскравих фарб і різких перемін історія перших червонокозацьких частин, міцно переплітаючись і органічно пов'язуючись з історією всієї визвольної боротьби трудящих мас України, боротьби, такої багатой моментами глибокої трагедії і величезного героїзму, уже давно приваблювала мою увагу».

У 1929 році, звільнившись у довготривалу відпустку, червоні козаки організували дві комуни: на Проскурівщині — «Черво-

¹ Червоное казачество. Сб. воспоминаний ветеранов, М., «Воениздат», 1969, стор. 4.

ний козак» і на Далекому Сході біля озера Ханка — «Комуну Червоного козацтва».

Напередодні Великої Вітчизняної війни дивізії Першого кавалерійського корпусу були переформовані в мотомеханізований корпус, яким командував генерал Н. Попель. З ветеранів Червоного козацтва вийшло багато видатних військових діячів: прославлений Примаков, маршали Худяков, Рибалко, Пересипкін; генерали Горбатов, Жмаченко, Штерн, Гусєв, Козачок, Мельник, Максименко...

Такий глибокий слід в житті нашої Батьківщини залишило запорізьке козацтво. Таких гідних спадкоємців бойової слави знайшло воно в майбутніх поколіннях. Але героїка Хортиці на цьому не закінчилась. Волею й розумом радянських людей, Комуністичної партії, генієм великого Леніна в нові, радянські часи вона піднялася на незвідану височину і засяяла прекрасною зорею — зорею епохи соціалізму.

ДНІПРЕЛЬСТАН — ПІСНЯ СОЦІАЛІЗМУ

Цвіте червона Україна,
Де хвиля в берег б'є дзвінка.
Там, де Дніпро гримить і лине,
Уже поставила турбіни
Міцна робочого рука...
Коліс і кроків біганина...
Хто дав такий розгін?

Який титан?

Могутнім струмом Україну
Непереможно і невпинно
Веде в Комуну Дніпрельстан.

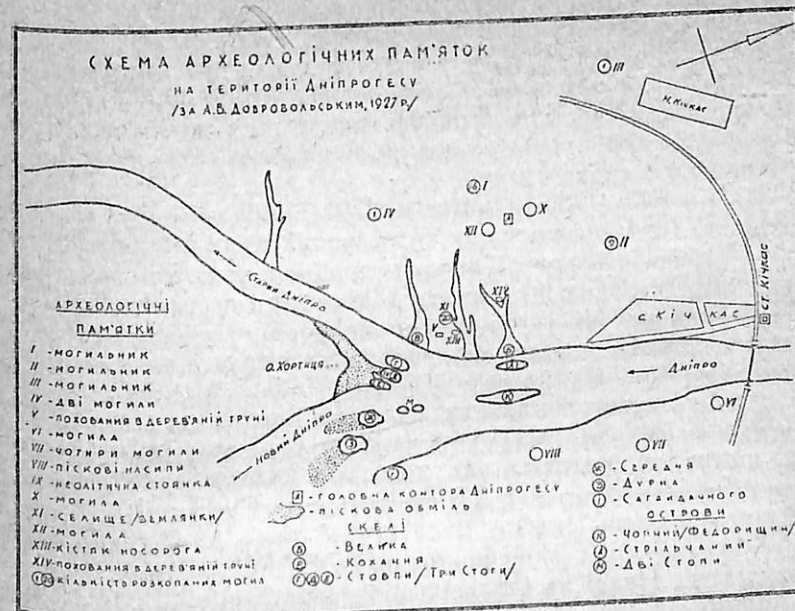
В. Сосюра

Веде в Комуну Дніпрельстан... Чи думав хто тоді, в далекі роки хортицької історії, що минуть століття і весь світ знову буде захоплюватись тим, що діється тут, на берегах сивого Славуті, якою незвичайною могутньою силою володіють тут люди і яку богатырську цілющу насагу дає їм оця древня руська земля?

Ще гриміли постріли на фронтах громадянської війни, ще дзвеніли шаблі Червоного козацтва в лютих січах з ворогом, а в Кремлі, в ясноворій столиці нової держави, сесія Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету приймала резолюцію про електрифікацію Радянської країни. Була створена спеціальна державна комісія, яку очолив видатний вчений, енергетик Г. М. Кржижановський. Комісія створювалась і працювала за вказівкою і безпосередньою участю вождя соціалістичної революції В. І. Леніна.

22 грудня 1920 року, доповідаючи восьмому з'їздові Рад про план ГОЕЛРО, Г. М. Кржижановський говорив: «Особливо важливого значення набуває для всього південного району: Донецького басейну Дніпровська гідроелектростанція... З спорудженням великої греблі біля Олександрівська ми зможемо досягти такого підняття води, який закрий знамениті дніпровські пороги, а створений при цьому напір дасть можливість збудувати могутню електростанцію Росії».

Доповідач говорив, що потужність електростанції буде поступово зростати з 200 тисяч кінських сил майже до мільйона, що, затопивши пороги, Дніпро перетвориться на довгу водяну магістраль, а наявність поблизу Запоріжжя відомих криворізьких руд, нікопольського марганцю, донецького вугілля відкриє величезні перспективи для створення промислового комплексу. До того ж, піднята вода дасть можливість плавом пускати сюди ліс, зрощувати 200 тисяч гектарів родючих засушливих чорноземів...

відрізнявся від багатьох попередніх. А варто сказати, що їх було до двох десятків. Ще Петро I думав про «истребление неудобства от порогов в рассуждении плавання», посилав фахівців досліджувати Дніпро і пороги, але незабаром, вирішивши, що користі від роботи по очищенню русла буде мало, облишив цю справу.

Після нього в 1785, а потім в 1795, 1799, а також у 1824, 1843 та 1854 роках знову були зроблені спроби прорізати обабіч порогів канави і шлюзи, зробити весь Дніпро судноплавним. У 1905 році інженер Максимов і енергетик Графтіо розробили проект спорудження на порогах кількох гребель. Вони першими довели, що пороги не нещастя, а цінність і, можливо, більша, ніж великі поклади руди. Але всі ці думки і спроби жодних реальних наслідків не дали і на згадку нащадкам від тих часів лишилися тільки жалюгідні канави та ще тирса шелестіла над могилами копачів, що тягнулися на десятки метрів над Ненаситецьким, Сурським і Лоханським порогами.

Радянський уряд здійснив план ГОЕЛРО. 10 серпня 1921 року Рада Праці та Оборони під головуванням В. І. Леніна прийняла постанову:

«У зв'язку з тим, що необхідно завчасно вжити заходів до якомога безболіснішого звільнення прибережних земель, які підлягають затопленню при спорудженні гідроелектричної станції біля м. Олександрівська (Запоріжжя), від населених пунктів, розташованих на них, і виконуваних нині робіт по землевпорядкуванню в цьому районі, Рада Праці та Оборони постановляє:

1. Запропонувати ВРНГ, Наркомзему і НКШС виробити ряд конкретних заходів для погодження здійснюваних нині вишукувань по спорудженню Державної Дніпровської гідроелектричної станції (Дніпробуд) з роботами, виконуваними Укрнаркомземом по землевпорядкуванню земель в районі зазначеного будівництва.

2. Вироблені заходи після погодження їх з Уккранаркомом подати через Держплан на затвердження РПО.

3. Призначити строк на виконання зазначеного доручення — тримісячний.

4. Цю постанову внести на затвердження Президії ВЦВК.

Голова Ради Праці та Оборони

В. Ульянов (Ленін)

Секретар Ради Праці та Оборони

Л. Фотієва

Москва, Кремль.

10.VIII.21 р.¹

Прочитавши цей документ, як не згадаєш Герберта Уеллса, його відому книжку «Росія в імлі», в якій він писав, що Ленін, будучи справжнім марксистом, потрапив в утопію — утопію електрифікації. Хіба можна, писав він, у країні, заселеній неписьменними селянами, без освічених технічних кадрів здійснювати такі плани? В яке б чарівне дзеркало я не дивився, підсумовував Уеллс, я не можу бачити Росію такого майбутнього.

А Ленін, радянські люди бачили. До нинішніх днів ходить по запорізькій землі така легенда.

Сидить старий дід на призьбі, сидить і розповідає онукам: — Давно це було. Ще тоді, як я парубком до куркуля в найми ходив. Траплялось інколи із збіжжям хазяйським до Олександрівська мандрувати, до порогів. Страшні ті пороги були... Скільки трісок там сердитий Дніпро з човнів та плотів наколов!

От приїхав туди одного разу Ленін. Приїхав і каже: «Величезна сила пропадає. Скинемо царя, порозганяємо панів та буржуїв, а тоді й за тебе, Славуто, візьмемося. Чого тобі марно бешкетувати? Запряжемо тебе, так ти, як добрий віл, і поле зореш, і копу змолотиш...»

¹ В. І. Ленін. Об електрификации. М., Политиздат, 1964, стор. 418.

— Що ви вигадуєте, діду? Не приїздив Ленін до Олександрівська, — втрутилось сміливе дівча. — Не приїздив. Вчителька нам казала.

— Вчительку ти слухай, — відповів дід, — але й до людей прислухайся. Ленін біля хортицьких берегів і зараз стоїть. Я сам бачив¹.

Після уважних перевірок і вивчень проекту І. Г. Александрова Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд 7 лютого 1927 року прийняли рішення доручити керівництво спорудженням Дніпрогесу вітчизняним інженерам О. В. Вінтеру, Б. Є. Веденєєву, П. П. Роттерту, а іноземних спеціалістів, зокрема американську фірму Купера, залучити як консультантів.

14 березня 1927 року на скелях старого Дніпра пролунали перші вибухи, а в квітні IV з'їзд Рад схвалив постанову уряду про спорудження потужної гідроелектростанції на Дніпрі та Семиріченської залізниці, вважаючи, що ці дві споруди будуть початком перебудови всієї економіки країни у відповідності з генеральним планом електрифікації.

8 листопада 1927 року, в день десятиріччя Країни Рад, на урочистому мітингу, що відбувся на правому березі Дніпра, Голова Раднаркому України В. Я. Чубар прочитав текст напису на пам'ятній дошці і під гудки сирен, вигуки «ура!», спів «Інтернаціоналу» опустил її в фундамент. На металевій дошці були викарбувані слова:

«Року 1927, листопада 8 дня, в день 10-ліття Великої Жовтневої революції, на виконання заповітів вождя світового пролетаріату Володимира Ілліча Леніна, зусиллями трудящих мас першої в світі робітничої держави Союзу Радянських Соціалістичних Республік — уряди СРСР та УРСР заклали Дніпровську гідроелектростанцію потужністю 650 тисяч кінських сил — могутню підойму соціалістичного будівництва СРСР».

¹ Л. Сотник. Дума про Дніпрогес. — Газ. «Рад. Україна», 1967, 7 березня.

Так почався штурм Дніпрогесу. І ніхто з нас, сучасників цієї епохи, ніхто з представників майбутніх поколінь ніколи не забуде, як тут, на берегах прославленої Хортиці, трудилися грабарі з Херсонщини, теслярі з Білорусії, каменярі з Грузії, водолази з берегів Чорного моря, ливарники з Донбасу, слюсарі з Москви і Ленінграда, монтажники з Шатури і Волховбуду. Зазвучала прекрасна симфонія могутньої праці в ім'я ідей Леніна, в ім'я комунізму. Усі легенди, які існували про велич людського духу, про велетенські подвиги, блідли в порівнянні з тим, що діялось тепер тут. Олексій Максимович Горький, відвідавши Дніпробуд влітку 1928 року, говорив будівникам:

«Те, що створюється тут, — це справа наамериканського розмаху. Це насправді чудово. Піднести Дніпро на 50 метрів! Біс його знає, як здорово. І цей план здійснюється з такою сміливістю і рішучістю, що просто вражаєшся... Те, що робите ви, межує з фантазією, чудовою, вогненно-яскравою... Ви робите чудеса!»

У ті дні він побував на острові. Як згадував пізніше учасник будівництва нині відомий український письменник Яків Баш, Хортиця цікавила його як пам'ятник старовини. Горький розпитував про нові археологічні розкопки, про стоянки первісної людини, про сліди скіфів і запоріжців. «А втім, про запоріжців він більше сам розповідав, ніж розпитував... На сором деяким місцевим керівникам, він знав історію цієї місцевості і всієї Запорізької Січі значно глибше, ніж вони. У його розповідях про бойові козацькі походи були такі подробиці, наче він сам брав у них участь. З почуттям гордості говорив Олексій Максимович про героїчні походи проти ханів і шляхти, походи, що починалися часто саме з Хортиці, про велику і переможну визвольну війну українського народу, очолювану Богданом Хмельницьким.

Проходячи по незайманій цілині в глибину острова, Горький раптом зупинився і, нахилившись над маленькою голубою квіткою, з якимсь особливим хвилюванням у голосі заговорив чистою українською мовою:

— Здоровенькі були!

Потім трохи ніяково, ніби виправдовуючись перед присутніми, стиха промовив:

— Так вітався на чужині ваш земляк, а мій друг...!

І трохи помовчавши, задумливо додав про себе:

— На рідкість мила, сердечна людина!»

Трудова героїка будівників Дніпрогесу справді хвилювала і запалювала всіх радянських людей. Це тут народилися перші ударні бригади, комсомольські дільниці, трудові штурмові загони, комсомольські буксири. А зустрічні плани... Двобої з стихією... Подвиги світових рекордсменів — бетонярів Жені Романько, Ткаченка, Жукової... Ці сторінки були і залишаться взірцем для молоді, для прийдешніх поколінь.

Та чим далі відходять ті дні, тим виразнішою стає велич того, що зробили радянські люди. Багато подій, що колись були зовсім звичайними, буденними, тепер переросли свої розміри і зазвучали легендами. Одну з таких легенд нам повідав старий кадровий працівник Дніпрогесу Данило Захарович Шевейко:

— Сьогодні це може звучати й жартом, — почав він, — а тоді це була гостра проблема. Справа в тім, що про переселення людей з низинних сіл, які підлягали затопленню, розмови велися давно. Але вели їх не завжди кваліфіковано і, мабуть, не досить переконливо, бо багато селян, побачивши, що будівництво йде, а вода майже не піднімається, почали вірити версіям, що то вигадки: турбуватися нічого. «Жили тут і будемо жити», — казали вони.

О. В. Вінтера — начальника будівництва — ці настрої турбували, тим більше, що спорудження греблі підходило до тієї точки, коли переселення мусило йти особливо активно. За домовленістю з парткомом Дніпробуду у ближні села була послана нова група агітаторів. Але й вона темпів не прискорила.

¹ Йдеться про класика української літератури М. М. Коцюбинського.

І ось одного теплого, сонячного дня до головної контори Дніпробуду під'їхав віз, запряжений волами. Залишивши віз у розпорядженні баби, дід швиденько пішов до приймальної і там запитав: «Чи можна потрапити до самого головного?»

Секретарка, знаючи, які дорогі хвилини у Вінтера і як багато ще треба зробити йому сьогодні, відмовила дідові. Але Олександр Васильович, дізнавшись про мету приїзду старого селянина, залишив справи. Він знав: цей дід може замінити десятки агітаторів. Взявши гостя під руку, Вінтер пішов з ним по греблі. Три години ходив з дідом по будові, розказував, що сьогодні вода ось на якому рівні, завтра вона підніметься настільки-то, а коли зробимо оту річ — вода досягне такої-то висоти: тоді вже вона буде і у вашій хаті...

Дід вклонився Вінтеру і повернув волів до рідного села. Через два тижні всі його односельчани переселилися на нове місце¹.

А хіба так не було? Важко сказати. Достовірне одне — легенда вийшла з розумних, приємних дій тих, хто підганяв час, хто завжди відчував: країні потрібен струм.

28 березня 1932 року о 17 годині 20 хвилин в бетонне тіло греблі був покладений останній кубометр маси. Ударники Дніпробуду виконали наказ партії і уряду: завершили бетонування до весняного паводка. Американський консультант містер Купер тоді телеграфував, що «будівельники здійснили те, що йому здавалося неможливим».

16-го квітня о 5 годині 15 хвилин була пущена перша турбіна, а Першого травня кореспондент телеграфного агентства Радянського Союзу повідомив із Запоріжжя:

«Будівники Дніпровської гідроелектростанції сьогодні одержали вирішальну історичну перемогу: в день Міжнародного пролетарського свята — Першого травня — Дніпро став на службу соціалізму. Електрострум першого агрегату найбільшої в світі Дніпровської гідроелектроцентралі о шостій годині 50 хвилин вечора засвітив лампочку Ілліча».

¹ Записано в Запоріжжі 17 лютого 1967 року.

10 жовтня 1932 року на урочистому мітингу дніпробудівців з участю видатних діячів партії і держави М. І. Калініна, Г. К. Орджонікідзе, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, М. О. Скрипника на весь світ було проголошено про пуск Дніпровської гідроелектростанції і присвоєння їй імені Володимира Ілліча Леніна. Дніпробудівці рапортували:

— Струм дано. Дніпро працює на соціалізм. Перед нами стоїть завдання: завершити в накреслений партією та урядом строк спорудження соціалістичних заводів Дніпрокомбінату. Наше завдання — в найближчий час дати країні чавун, високоякісну сталь, прокат, алюміній. Темпами Дніпробуду, досвідом дніпробудівців ми завершимо будівництво гігантів Дніпрокомбінату. Хай живе партія більшовиків та її бойовий ленинський ЦК!

М. П. Богданов, делегат восьмого з'їзду Рад, учасник розробки плану ГОЕЛРО, член правління Дніпробуду, затвердженого урядом, згадував: «Не довелося Іллічу побачити цю велику будову. А як він мріяв про неї, як хотів поставити її на службу народу...»¹ трохи далі: «Я стою на високому березі разом з головою ВЦВК М. І. Калініним... Чудесний осінній день. Дещо поблідле сонце пестить переможені води сивого Дніпра, веселими зайчиками грає на могутній греблі, розплавленим золотом сліпить очі у вікнах будинку гідроелектростанції. Навколо — тисячі людей: будівельники, проєктанти, моряки річкового флоту, делегації робітників і селян.

— Як би зрадів наш дорогий Володимир Ілліч, — задумливо сказав Михайло Іванович, — який би він був щасливий, дивлячись на цю красуню-електростанцію, що символізує Ленинову мрію про підкорення дніпровських порогів».

М. І. Калінін назвав Дніпрогес «чудом мистецтва», спорудою, яка ще вище підніме технічну і наукову думку. Промислові комбінати — алюмінієвий, високоякісних сталей, чорної металургії, коксохімічний, феросплавів — дадуть можливість не

тільки піднести індустріалізацію країни, але й переозброїти сільське господарство. О. М. Горький надіслав привітання, в якому писав, що Дніпро переможений і віднині покірно буде служити справі розвитку соціалістичної культури, а Теодор Драйзер закликав будувати таку Росію, яка б освітила «решту світу».

Спорудження Дніпрогесу стало величезним тріумфом Радянської держави, партії, всіх радянських людей. Електрична станція сприяла серйозній перебудові економіки всієї країни. Дніпрогес став енергетичним серцем України, звідки, наче по кровоносній системі, струм пішов до сотень міст і районів. Дніпрогес рухав виробниче життя на території радіусом 250 кілометрів.

Це була перлина України, а для Запоріжжя — справжнє чудо. Адже з красунею-греблею, казковим приміщенням станції народжувались і велетенські заводи, довгі вулиці, зелені жилі масиви, прекрасні палади.

А хто тоді не приїжджав до Дніпрогесу, Запоріжжя! Хто не сказав тут свого схвилюваного слова! Володимир Маяковський і Олександр Довженко, Максим Рильський і Мате Залка, Олександр Фадєєв і Юліус Фучік, Антон Макаренко і Федір Гладков... Народження Дніпрогесу зробило революцію не тільки в промисловому розвитку міста, воно зробило революцію і в його культурі. Хортиця ставала місцем масового відпочинку трудящих. У хоровій капелі «Дніпрельстан» брали участь робітники, нині відомі композитори брати Георгій і Платон Майбороди. В місті працював театр імені Заньковецької. Перед трудящими виступали відомі артисти, діячі культури. Славний Микола Садовський знімався в кінофільмі «Останній лодман». Академік Д. І. Яворницький з експедицією описував для поколінь зникаючі дніпрові пороги. Між іншим, учасник цієї історико-археологічної експедиції по дослідженню території Дніпрельстану та порожистої частини Дніпра фотограф Марко Микитович Залізняк, дізнавшись про створення на Хортиці Державного історико-культурного заповідника, передав до музею ряд цікавих

¹ Сб. материалов: «Сделаем Россию электрической». М.-Л., Госэнергоиздат, 1961, стор. 52—56.

документів, у тому числі й дві довідки за підписом академіка Д. І. Яворницького.

У літературній студії Дніпробуду визрівав талант Якова Баша.

З часу пуску до Великої Вітчизняної війни Дніпровська електрична станція виробила близько 16 мільярдів кіловат-годин електроенергії. Від цього країна щорічно економила більше мільйона тонн високоякісного вугілля. Її струмом живилися Донбас і Придніпров'я — Луганськ, Маріуполь, Донецьк, Макіївка, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Марганець. Енергія потекла в навколишні степи. Вона замінила ручну працю 36 мільйонів людей.

Радянські люди пишалися Дніпрогесом. Він став живим втіленням ленінських ідей, нашої сили, наших невичерпних можливостей.

Ось чому в страшну годину фашистської окупації так боляче, так гірко було думати, що там, де Дніпрогес, лютує ворог. А ворог, свідчать документи, мав на нього особливі розрахунки.

Та пройшло два роки, і Радянська Армія знову була біля Дніпра. Німецько-фашистські загарбники нещадно зруйнували Дніпрельстан. Із 47 биків греблі вони зірвали 30. Висадили в повітря багато прольотів водозливної частини, мости, шлюз, щитове відділення. В машинному залі були підірвані турбіни і генератори. В нижній частині греблі фашисти заклали вибуховий заряд, який складався із ста п'ятсоткілограмових авіабомб і трьох з половиною тонн сильної вибухової речовини — толу. Всього за період відбудовчих робіт тут було знайдено і знешкоджено 360 тонн вибухівки.

Восени 1943 року, коли йшли бої в районі Дніпровської ГЕС, за завданням Головного командування був організований загін мінерів і водолазів, який дістав бойове завдання: під вогнем ворога пробратися до греблі і, по можливості, запобігти її знищенню. По груди в крижаній воді, а часто й поринаючи під воду, по зруйнованих биках пробиралися гвардії молодший лейтенант Курузов, сержант Ямалов, солдати

Шабанов і Стародубов. А коли спустилися в прохід нижньої частини греблі, там знайшли труп невідомого радянського солдата. Пробравшись туди раніше, він перерізав шнур, який вів до вибухівки. Нижня частина греблі була врятована.

Але Дніпрельстан не діяв. І скільки потрібно було сил, енергії, скільки треба було подолати труднощів, щоб його відродити, відбудувати! З кожного запорізького села, з багатьох міст і областей Батьківщини знову їхали сюди юнаки і дівчата. І передусім дівчата, бо всі чоловіки, юнь, здатна носити зброю, були на фронті. Це вони, шістнадцятилітні й сімнадцятилітні, погано зодягнені, напівголодні, в віхоли й дощі, в спеку і бурі, коли Дніпро лютував, кидався хвилею, розчищали руїни, виносили розбитий бетон, камінь і всієї Вітчизні заявляли:

Клянемося ми над Славутичем синім,
Що в битвах священних повстав і воскрес, —
Підійметься знову прекрасним видінням,
Як гордість народу, стрункий Дніпрогес.

31 тисячу людино-днів відробили трудящі області тільки в перші місяці відбудовчих робіт. Робітники запорізьких заводів, колгоспники Червоноармійського (нині — Вільнянського), Василівського, Томацького районів, інтелігенція виходили на масові недільники, приїздили ешелонами і, відроджуючи славні традиції дніпробудівців, самовіддано працювали. Вони розбирали тисячотонні завали, готували площадки для наступних будівельних робіт. Душею тут, як і колись на спорудженні, був комсомол.

Колгоспниця Ліда Малохатко, що приїхала на Дніпробуд з колгоспу «Могутній» Оріхівського району, зверталася до своїх ровесниць:

«Коли ви приїдете сюди, станете на моє місце і візьмете в руки носіаки або кирку, — може, ті самі, які тримала в своїх руках я, — попрацюйте так, як працювали ми. Ми не залишали свого місця, доки норма не була виконана, не випускали з рук носілок або кирок, коли бачили, що можемо зробити

більше... Пам'ятайте, дорогі земляки: Дніпрогес — наше рідне дітище, і відбудовувати його повинні ми».

Пройде небагато часу, і подібні документи стануть реліквіями. Вдячне Запоріжжя поставить пам'ятник тим карооким юнкам, що своїми обвітряними руками з руїн піднімали станцію, яка носить ленінське ім'я.

...А тепер, коли численні туристи та екскурсанти з усіх кінців світу приїжджають на Дніпрогес, слухають його історію, вони обов'язково підходять до могили Невідомого солдата. Там, під п'ятикутною зіркою, серед пишних червоних квітів стоїть обеліск. І, дивлячись на нього, кожен в шанобі схиляє голову, віддає честь тому, хто своїм життям захистив могутнє енергетичне серце, пісню соціалізму — славний Дніпрельстан.

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Відтоді, як десь у глибині віків
вспівалась перша українська пісня;
— як десь на Хортиці перед уважно
притихлим січовим товариством роз-
котились могутні речитативи щойно
складеної котримось із сивоусих ко-
зацьких Гомерів величавої думи... —
відтоді й понині, на всіх історичних
шляхах, українське слово було реч-
ником духу народу, його ідеалів, його
вдачі, його мужності і незламності.

О. Гончар

Красно сказав наш письменник. Сказав про слово. Але хіба не таким речником повинен бути і хортицький заповідник? Історія дала йому право говорити на весь голос. І честь, обов'язок людей, що живуть нині на запорізькій землі, зробити його таким.

Кажемо — зробити... Адже сьогодні заповідник є. Він проголошений постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 року. Земля хортицька, скелі, залишки укріплень — все тут заповідне. Тисячі листів, мільйони голосів схвалюють цю постанову.

Але яким же буде меморіальний комплекс — голос заповідника? Де він буде? Що кладеться в його основу?

Частково відповідь на ці запитання дає лист запорізьких обласних організацій, з яким вони звернулися до Ради Міністрів УРСР 17 серпня 1965 року:

«У 1970 році, — писалося в ньому, — сповнюється 200-річчя з дня заснування міста Запоріжжя. Враховуючи велику прогресивну роль, яку відіграло запорізьке козацтво в боротьбі проти іноземних поневолювачів, у розгортанні великої визвольної війни 1648—1654 рр., у возз'єднанні України з Росією, Запорізький обком КП України, виконком обласної Ради депутатів трудящих просять Раду Міністрів УРСР підтримати ініціативу трудящих, партійних і радянських органів міста, обласних і республіканських культурних організацій — створити на острові Хортиці Державний заповідник історії запорізького козацтва»¹.

Заповідник рекомендувалось розмістити в північній частині острова, там, де знаходяться залишки старих козацьких укріплень, звідкіля відкривається чудова панорама Дніпрогесу, пам'ятника В. І. Леніну, металургійних заводів-гігантів. Викладалась думка створити його в плані тематичного садово-декоративного парку, в центрі якого спорудити музей-панораму, а алеї прикрасити скульптурами видатних прогресивних діячів — Хмельницького, Сагайдачного, Сірка.

Створення такого заповідника на легендарному острові, безперечно, демонструвало б велич і духовну красу українського народу, явилось б достойним ознаменуванням подвигів Запорізької Січі. Це було тим більше доречно, що острів давно став основним місцем відпочинку трудящих. Тут розмістились робітничі профілакторії, піонерські табори, туристські бази... Територіально Хортиця набирила нових функцій — центру індустріального Запоріжжя.

Звідси випливало важливе питання: як далі вести забудову міста? Яким мусить стати генеральний план Хортиці?

Адже острів міг бути збереженням для майбутніх поколінь, а міг і розділити долю своїх сусідів — томаківських, базавлуцьких та інших козацьких земель. Тільки ті були затоплені,

покриті водою під час будівництва Каховської ГЕС, а Хортиця могла забудуватися житлом, виробничими об'єктами. Коротше кажучи, в середині 60-х років з усіх визначних козацьких місць на Запоріжжі красувалася одна Хортиця. Загубити її — було все рівно, що віддати себе на суд історії.

Рада Міністрів УРСР, погодившись з проханням обласних організацій, 18 вересня 1965 року постановила: оголосити Хортицю Державним історико-культурним заповідником.

Ця ж постанова зобов'язувала виконком Запорізької обласної Ради депутатів трудящих визначити межі заповідної території, а перед Міністерством культури УРСР, Держбудом, Держпланом, Міністерством фінансів, Академією наук, творчими спілками УРСР разом з облвиконкомом було поставлене завдання до 1 квітня 1966 року подати Раді Міністрів УРСР пропозиції про спорудження пам'ятних знаків, зв'язаних з історією запорізького козацтва.

Ця урядова ухвала стала великою подією в культурному житті українського народу.

Влітку 1966 року генеральний план забудови Запоріжжя був затверджений, а проектна група на чолі з головним архітектором міста С. П. Василевським виставила на огляд трудящих столиці перші проектні пропозиції по спорудженню Хортицького козацького меморіалу. Вони не знайшли схвалення. Тоді Запорізький облвиконком разом з спілкою архітекторів України та іншими творчими організаціями ще провели декілька конкурсів. У них брали участь архітектори Москви, Києва, Харкова, Львова, Одеси, Краснодара, Риги, Чернігова. В представлених проектах було багато цікавих творчих знахідок, але в цілому вони не задовольняли тих вимог, які ставились умовами конкурсу. Згодом схвалення одержав проект запорізьких архітекторів у складі М. А. Жарікова (керівник групи), С. П. Шестопада, В. Г. Стефанчука, А. В. Матвієнка, В. П. Барсука, В. І. Губенка з участю скульптора В. К. Дубініна та відомої львівської художниці С. П. Караффи-Корбут. Цій групі і доручено проводити

¹ З поточного архіву виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих за 1965 р.

проектування всіх складових частин меморіального комплексу, а також координувати все, що проектується іншими архітекторами для заповідника.

Проект детального планування Хортиці готували досвідчені архітектори П. А. Огурцов, В. Я. Лагутенко і В. Г. Стефанчук¹.

Він складений з урахуванням того, що острів є заповідником і гарантується від будь-яких дальших руйнувань історичної минувшини, від забудови промисловими, виробничими та житловими спорудами. В прибережній смузі, згідно з проектом детального планування, будуть розміщуватись тільки пляжі та водні спортивні станції. В північно-східній частині близько 250 гектарів відводиться під меморіальний комплекс. А зараз, читачу, давай на хвилинку поглянемо у близьке майбутнє. Де ще ти побачиш отаке місто? Красиві висотні будинки... Широкий, вільний двадятикілометровий проспект... Біля нього — гоголівська широчінь Дніпра, набережна з каскадами довгих гранітних східців... Ажурні мости і Хортиця — зелена, чарівна... Яке це все далеке від того, що сто років тому розповідав етнограф Афанасьєв-Чужбинський: «Олександрівськ — жалюгідне містечко — він ніяк не кращий порядного села і не являє собою нічого втішного. Скидається на Миргород... Кращий будинок тут — в'язниця, набита великою кількістю колодників». Правда, цьому письменнику слід віддати й належне. Через декілька рядків він додав: «А майбутнє пророчить йому заздрісну долю». І, як бачимо, Афанасьєв-Чужбинський не помилився. Заздрісна доля прийшла. Прийшла з Жовтнем, через багнеті і кров громадянської війни. Хто з нас, запоріжців, забуде 1920 рік? Війська чорного барона тоді рвалися на правий берег. Рвалися, щоб там, об'єднавшись з білополяками, спільно йти на Донбас. В огненній січі схрестились мечі врангелівців і воїнів дивізії І. Ф. Федька. Три дні на хортицькій землі

¹ Вони допомогли авторові виготовити й схеми до цієї книжки, за що їм сердечно вдячний. — М. К.

тривали бої. Через тиждень Задніпровська операція стала початком розгрому чорного барона. Про цю подію М. В. Фрунзе доповів Володимиру Іллічу Леніну спеціальною телеграмою¹.

А осінь 1941 року! Древня Хортиця знову стала ареною жорстоких битв. Острів кілька разів переходив з рук у руки. Воїни 9-ї і 12-ї армій стояли на смерть. Перед їхніми очима був ленінський Дніпрогес. Тут колись умирав Святослав... Вони вели вогонь з окопів, якими користувалось хоробре козацтво. Тут вдень і вночі витав дух гоголівського Тараса Бульби...

Радянські воїни залишили острів тільки в жовтні, коли ворог зробив далекий фланговий обхід. Боєм Хортиця так і не була взята.

У цих героїчних боях безсмертною славою покрив себе підпільний загін хортицьких школярів «Юні чапаєвці». В розпал бою члени цієї організації Володя Литяга, Льоня Панфіловський, Христофор Ємельянов, Віля Писаревич перепливали Дніпро і розповідали командуванню 9-ї армії, де стоять замасковані ворожі гармати, де ворожі окопи.

Про юних розвідників, які загинули в боротьбі з ворогом, тепло згадував в одній із своїх статей командуючий 9-ю армією генерал-лейтенант Харитонов. Тепер на честь їхнього подвигу на Хортиці стоїть обеліск.

Та чорне лихоліття не минуло острова. Документи розповідають, що влітку 1942 року «рівно через годину після того, як чорнохресний літак приземлився на дніпропетровському аеродромі, два його пасажири — Альфред Розенберг та Еріх Кох, рейхсміністри Гітлера, нетерпляче глянули на годинники і попередили зустрічаючих, що вони поспішають... Машини з рейхсміністрами помчали по асфальту колись чудового запорізького шосе, і десятки автомашин з розпізнавальними знаками гестапо приховували від людського погляду двох

¹ Из истории гражданской войны в СССР Т. 3, М., «Советская Россия», 1961, стор. 409.

рейхсбандитів. Вони поспішали на Дніпрогес¹. Поспішали, щоб відродити станцію. Але їх зусилля були марними.

Через рік у Запоріжжі побував і сам Гітлер. Розповідають, що, повертаючись до дніпропетровського аеродрому, він зупинився біля Запорізького дуба.

— О-о-о, це гігантський дуб... Ти поглянь,— звернувся фюрер до Манштейна,— на ньому гілки, що козацький чуб... І тут же додав:

— Вкопати його з корінням і перевезти до Берліна. Поставити там на майдані проти імперської канцелярії: хай усі знають, якого велетня я здолав на Сході!..

Наступного дня фельдмаршал пригнав до Верхньої Хортиці роту солдат. Ходили ті вояки з лопатами, поглядали то на гілля, то на коріння і, важко зітхнувши, мовили:

— Е-е-е, наш фюреру, поки перевезем цього чуба, то вріжемо отут усі дуба...

І врізали!²

Тільки це сталося дещо пізніше, 14 жовтня 1943 року, а до того ще йшли страшні бої, ще в катівнях гестапо один за другим гинули герої запорізького партизанського підпілля. І, можливо, якраз тоді, коли Альфред Розенберг та Еріх Кох топтали землю пошматованого Дніпрогесу, в глибоких людських муках народжувались оці слова:

Сплять могили в запорізьких тривожних степах
І на Хортиці скелі поснули в імлі.
Тільки вітер, як шал, як поранений птах,
Скигнить, плаче і б'ється об груди її.
Хортице, Хортице, пісне кривава, гаряча,
Луже Великий, просніся, проснісь...
З кров'ю і біллю слава не вмерла козача,—
Спаляхом серця встає і буя, як колись.
Встає і зове і веде нас невпинно,
Де ворон кружляє, де ворон кліє.

¹ Вся країна відбудовує Дніпрогес. Вид. політ. літ-ри, К.-Х., 1946, стор. 8.

² Записано 22 червня 1950 року з уст Н. А. Дейкуна під тим же Запорізьким дубом.— М. К.

За волю твою і за щастя твоє, Україно,

За чесне, розтерзане серце моє.

В степах Запоріжжя шепочуть ночами могили

І скелі з порогами мову ведуть:

— Вставай, Україно, збирай проти Гітлера сили,

І в битву-дорогу, і в яснугу путь¹.

Після війни основною організацією, яка використовувала острівну землю, був запорізький філіал Всесоюзного інституту електрифікації сільського господарства. Філіал існував з 1930 року. В ньому було чотири відділи: електрифікації, рослинництва, тваринництва, автоматизації обробітку просапних культур і спеціальних видів застосування електроенергії в сільському господарстві. Крім цього, філіал мав багатогалузеве експериментальне господарство. Всього в його розпорядженні знаходилось 2060 гектарів землі. З них 804 — орної, 370 — під садами, ягідниками і виноградниками, 684 — під урочищами і балками. З грудня 1966 року філіал реорганізовано в Центральний науково-дослідний інститут механізації та електрифікації тваринництва Південної зони СРСР. Зараз він тимчасово й використовує територію острова під сади і городи.

Особливо прекрасні тут сади. Весною острів купається в білій піні квітучих черешень, яблунь, груш, а восени гілки тяжіють від рясних плодів. А скільки тут полуниць, малини, порічок, винограду!

Хортицьке лісництво багато зробило по розведенню на піщаних ґрунтах ялин, сосен, а по урочищах — дубів і акацій. В різний час на хортицьких скелях з'явилися чудові профілакторії «Дніпроспецсталі», «Запоріжсталі», електродного, трансформаторного, титано-магнієвого заводів... Це справжні палаци з розкішними квітниками і садами. Поблизу піонер-

¹ Цього вірша влітку 1946 р. до редакції токмацької районної газети «Більшовицьким шляхом» передав Д. Є. Дереза, розповідаючи, що влітку 1942 р. в його хаті ночував партизан, який пробрався в плавнів до токмацької станції і залишив вірш з проханням зберегти до зустрічі.

ського табору трансформаторного заводу в 150-і роковини з дня народження Т. Г. Шевченка студентська молодь на честь його перебування на Хортиці розбила парк.

У нижній частині острова і напроти неї — на лівобережжі — досі стоять плавні. Їх небагато — сотні гектарів з колишніх 100 тисяч, але яка це краса. І як боляче дивитись, коли бездумні молоді голови влітку знищують рідкісну горішину, папороть, лілеї, ламають пагініці молодих дерев. Кричати, благувати хочеться: «Люди, збережіть їх! Це для ваших дітей. Це пам'ять Великого Козачого Лугу, пам'ять країни Гілеї...» А втім, ми, мабуть, далеко відійшли від головного — меморіального комплексу. Вище говорили — вся Хортиця заповідна. В різних місцях її будуть поставлені пам'ятні знаки. Зокрема, в скелях Річища — там, де була і залишилась козацька криниця; на місці переправи до правобережжя, звідки козаки вирушали на Жовті Води; біля Змійової печери, в якій зберігалася їхня резервна зброя; поблизу профілакторію «Запоріжсталі», де до цього часу не заросла стежка Тараса; на Високій могилі, де була основна сигнальна башта...

Які ж будуть пам'ятні знаки? Обеліски, камені з написами, сторожова вишка. До речі, відзначатимуться місця, пов'язані не тільки з епохою козацтва, а й періоду громадянської, Вітчизняної воєни. Але головні роботи, безумовно, виходитимуть із завдань меморіального комплексу.

До чого ж звелися пошуки й пропозиції архітекторів, істориків, художників і скульпторів?

Козацький меморіал складатиметься з трьох частин — музею, етнографічного містечка і тематичного парку. Він займатиме близько 250 гектарів у північно-східній частині острова — проти Дніпрогесу, урочища Сагайдачного аж до мосту через Дніпро.

Як тільки відвідувач переїде міст, що веде з Запоріжжя на острів, у районі школи-інтернату (біля повороту дороги до меморіального комплексу), він зустрінеться з першим видовим майданчиком. На ньому буде оформлений схематичний план

історико-культурного заповідника з визначенням головних об'єктів комплексу, а також історичних місць всієї Хортиці. Біля схематичного плану на граніті буде викарбуваний текст постанови Ради Міністрів УРСР.

За 300—400 метрів від залізничного полотна, в бік північної частини острова, на високій могилі височитиме скульптура кобзаря — народного співця козацтва, носія і захисника його правди і слави. Цей монумент служитиме епіграфом, заспівом до всього меморіального циклу.

Що ж являтиме собою перша частина комплексу — музей?

Він розміститься проти греблі Дніпрогесу. Біля нього, на сімнадцятиметровому кургані, стоятиме бронзова скульптура «Козаки в дозорі». Музей і скульптура — єдина архітектурна споруда. В експозиційному плані вони один одного доповнюватимуть. Загальний будівельний обсяг музею — понад 12 тисяч кубічних метрів, корисна площа — більше двох тисяч метрів. Музей налічуватиме шість експозиційних залів і три діорами.

Перший зал розповідатиме про пам'ятники археології, історії і культури Хортиці раннього періоду;

Другий — про виникнення і формування запорізького козацтва (історичні й соціально-економічні мотиви; Хортиця — колыска запорізького козацтва, місця розташування перших Запорізьких Січей та що вони собою являли як адміністративні, політичні одиниці і воєнна сила);

Третій — про Запорізьку Січ як центр боротьби українського народу за своє соціальне й національне визволення, визвольну війну 1648—1654 років, воз'єднання України з Росією;

Четвертий — про Запорізьку Січ після Переяславської ради;

П'ятий — про останній період існування Січі;

Шостий — запорізьке козацтво в історичній науці, народній творчості, літературі та мистецтві; спадкоємність патріотизму, бойової героїки минулого війнами Радянської Армії в період громадянської і Великої Вітчизняної воєни.

Діорами присвячуватимуться трьом важливим темам козацької епохи: боротьбі запоріжців проти турецько-татарської

агресії (взяття Кафи), проти шляхетської панської Польщі (битва під Жовтими Водами) і проведенню козацьких рад — найвищого органу Запорізької Січі.

У приміщенні музею передбачаються невеликий кінолекційний зал, бібліотека, кімнати для наукових працівників, реставраційна майстерня.

Етнографічний розділ меморіального комплексу розповідатиме про розвиток господарства, соціальні відносини на Запорізькій Січі, про своєрідний внутрішній лад козацтва, його органи самоврядування, військову організацію, про самотній побут, звичаї та культуру запоріжців. Він складатиметься з січового майдану, церкви, куренів. Поруч будуть відтворені укріплення Січі, передмістя з пушкарнею, гончарнею та майстернею по виготовленню зброї; поблизу — гавань з козацькими чайками.

На території меморіального комплексу частково будуть реконструйовані залишки валів, створених під керівництвом Петра Сагайдачного; стоятиме запорізький табір, оточений возами, скріпленими ланцюгами, — рухома фортеця, що являла собою досить цікаве похідне і бойове розташування війська; буде збудований запорізький гард — спеціальні споруди, пристосовані для рибальського промислу. А в урочищі, біля старих терновиків і диких груш, стоятиме козацький зимівник з господарськими будівлями, пасікою та знаряддям.

Третя частина меморіального комплексу — **тематичний парк** — мовою пам'ятних знаків, скульптурних зображень розповідатиме про видатні події з історії Хортиці і всього Низового війська. Зокрема, тут буде споруджено пам'ятний знак, який увічнисть перший в історії спільний похід українських козаків і російських військ під керівництвом Дмитра Вишневецького проти кримського хана (1556 р.). Буде поставлено і другий пам'ятний знак — на честь бойової співдружності запорізьких і донських козаків як символ історичних зв'язків українського і російського народів.

Крім згаданих знаків, тематичний парк прикрасить скульптурна композиція — Богдан Хмельницький з своїми бойо-

вими побратимами — полковниками Максимом Кривоносом, Іваном Богуном і Данилом Нечаєм. В різних місцях стоятимуть скульптурні постаті Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Тараса Федоровича, Івана Сулими, Дмитра Гуні, Івана Сірка, Максима Залізняка.

На хортицьких скелях будуть розміщені скульптури Голоти — представника найбідніших низів козацтва, які на своїх плечах винесли тягар небезпечних походів; Байди — символу мужності, бойового хисту, незламності й козацької непідкупності; Мамає — втілення духовної щедрості, кмітливості і мистецьких талантів; Тараса Бульби — легендарного запорізького полковника, одного з найпопулярніших образів світової літератури; Марусі Богуславки — мужньої бранки, яка в далекій Туреччині визволяла з полону своїх співвітчизників — лицарів-козаків.

Ці образи українського історичного епосу красномовно доповнять уявлення відвідувачів про характер, розум і вдачу січовиків, про силу всього українського народу.

Територія меморіального комплексу покриватиметься деревами і рослинами, характерними для тієї доби.

Така суть державного історико-культурного заповідника на Хортиці, першу чергу якого планується ввести восени 1973 року.

Колись О. П. Довженко, відвідавши Запоріжжя, заніс до своїх записних книжок схвильовану мрію: щоб біля «золотих воріт» — Дніпровського шлюзу — стояв пам'ятник людині, чий геній освітив і перетворив весь запорізький край, — Володимиру Іллічу Леніну.

Тепер цей пам'ятник прикрашає місто.

«Другий пам'ятник, який би я збудував у Запоріжжі, — писав Довженко, — це Богдану Хмельницькому! Звідси (мається на увазі Нікополь і Хортиця. — М. К.) він починав свій великий історичний подвиг — возз'єднання України й Росії»¹.

¹ О. Довженко. Твори, т. 5, К., «Дніпро», 1966, стор. 112.

Розкриттю цієї ідеї присвячено весь меморіальний комплекс. І нарешті — про пам'ятник князю-витязю... У 1972 році — власне тоді, коли буде закінчуватись спорудження першої черги заповідника, — сповнюється тисяча літ з дня загибелі Святослава. В меморіальному комплексі планується поставити пам'ятний знак на хортицькій Чорній скелі. Звичайно, це добре. Це вшанування витязя Русі.

Але, мабуть, крім цього, доречно було б здійснити третю мрію Довженка — поставити, як він і хотів, князю пам'ятник у Запоріжжі, на правому березі: Святослав на коні, з мечем, у глибокій задумі... «Се, так би мовити, — пам'ятник нашому тисячоліттю над Дніпром. Він пав у битві, не посраивши землі Руської, пам'ятаючи, що мертвим сорому нема. І ми пригадували його невмирущі слова під час Великої Вітчизняної війни...

Який же був би благородний і виховавчий знак серед степів над Дніпром у тих якраз славнозвісних місцях, де потомки його, такі ж чубаті запоріжці-витязі, як і сам він, боронили Вітчизну од турецько-татарських орд. Як же в'язалось би в єдиний великий історичний комплекс зі спорудами нашого часу — шлюзами, електростанціями, греблями і монументами великих геніїв нашої доби».

...Ідуть роки, минають століття. В стрімкому, гарячому плінні часу вже давно замовкли, послули в глибокій воді ревучі дніпровські пороги і на місцях колишньої Кічкаської переправи вигнулась гребля величного Дніпрогесу; уже давно бульдозери знесли підсліпуваті хати внуків козаків-нетяг і на їх капустищах простяглись прекрасні проспекти, повиростали запоріжсталі, дніпрспецсталі — могутні кузні сили народу-будівника, народу-творця. Тільки, як і колись, чарівним, гігантським кораблем витягся посеред Дніпра і пливе у майбутнє, несучи на своїх берегах велику народну славу, острів Хортиця — оспівана колиска запорізького козацтва, острів-борець.

ПІСЛЯСЛОВО

На цьому, дорогий читачу, можна було б і полишити нашу розповідь.

Доля Хортиці...

В історичній науці їй усміхалось і тепле, ласкаве сонце, її й сікли холодні колючі вітри... Але немає нічого сильнішого і незборимішого, ніж правда. Торжество Хортиці — у визнанні її твердинею Запорізької Січі¹, в оголошенні Державним історико-культурним заповідником.

І як тепер, в оцю світлу днину, не згадати їх — кобзарів і лопманів, рибалок і гречкосіїв, які з покоління в покоління несли і в переказах, легендах, піснях передавали найдорожче — святу любов до рідної землі і ту велич народного духу, яку народжувала ця любов!

Про Хортицю залишилась не тільки велика народна пам'ять. Про неї, як міг переконатися читач, згадується в давніх російських і українських літописах, листуванні польського короля і кримського хана, про неї ще в середні віки нотували мандрівники, хроністи, а згодом писали історики й дослідники.

У цій праці ми не мали змоги перелічити все, що написано про острів і навколишні історичні місця. Тут ми наводили лише основні джерела, в яких розповідається про Хортицю, хоч, підкреслимо, і в них немало того, що носить гострий тенденційний характер або викладене у формі тонких дипломатичних маневрів. Зокрема, так писав, обгрунтовуючи роль Дмитра Вишневецького як фундатора Січі, український буржуазний історик М. С. Грушевський², так писала польська королівська дипломатія,

¹ П. Ю. Шелест. Україно наша Радянська, К., стор. 167.

² М. С. Грушевський. Байда — Вишневецький в поезії й історії. К., 1909, стор. 32.

коли давала пояснення кримському хану відносно появи хортицького городка¹, так писали й представники російської буржуазної історіографії, скажімо, С. М. Соловйов, коли доводив, що хортицьких козаків надихав на боротьбу з татарами похід дяка Ржевського...²

Виникає питання: чому допускалась така тенденційність?

Тому, що Хортиця разом з прилеглими місцевостями протягом великого часу відігравала важливу стратегічну роль, була тією принадою, куди тяглися і польський король, і кримський хан, і російський цар. Хортицький плацдарм давав можливість контролювати і утримувати значну південну територію, вільно виходити до Чорного моря, що, розуміється, позитивно впливало б як на економічне, так і на воєнне зміцнення тієї чи іншої держави. Нарешті, в час, коли кожна з названих держав проявляла таку зацікавленість до Хортиці, на її арені появилася нова молода сила — запорізьке козацтво. До цієї сили знаходив шляхи зближення енергійний, розумний магнат, талановитий воєнний ватаг Дмитро Вишневецький. Зав'язувався складний вузол, у розв'язанні якого кожна держава, а згодом і українська національна буржуазія, шукали своє місце.

Ці обставини, народжені політичними інтересами згаданих країн, залишили свій відбиток на сторінках історичної літератури.

Д. І. Яворницький не перебільшував, коли в лекції, прочитаній студентам Московського університету 5 жовтня 1901 року, говорив, що в нашій вітчизняній історії запорізькі козаки мали величезне політичне, культурне і воєнне значення. «При чисто народному громадському ладі, якого не знала навіть стародавня Греція... в Січі іноді зав'язувались вузли таких подій, які згодом доводилось розв'язувати у Варшаві, Москві,

¹ Книга Посольская. Метрика Великого княжества Литовского. Т. I, М., 1843, док. № 86.

² С. М. Соловьев. История России с древнейших времен. Кн. 3, М., изд. соц. эконом. лит., 1960, стор. 492—493.

Бахчисараї, Константинополі, Відні і навіть католицькому Римі»¹.

Очевидно, визначна роль Хортиці в перший період існування козацтва підготувала основу, на якій визрівало і ширилось твердження — на острові була Січ! Про це розповіли в своїх записках російський військовий інженер С. Мищенський², дворянський придворний історіограф Г. Ф. Міллер³; розповіли стисло, але цінність цих матеріалів безперечна, бо вони бралися з козацьких уст, хоч обидва автори ніколи не були прихильниками Січі. Перший керував будівництвом Ново-січенського ретраншементу, який на всьому протязі існування Покровської Січі був базою царських військ проти запоріжців, а другий зіграв чорну, фатальну роль при розгляді питання про землі й межі Запорізьких Вольностей. Значно більше відомостей про Хортицю подав історик

А. А. Скальковський. Володіючи документами запорізького архіву, він написав «Историю Новой Сечи, или последнего коша запорожского». В передмові до третього видання автор зауважував: досі ніхто не припускав, що в запоріжців могли бути писемні акти. Їх, козаків, вважали варварами, дикунами, людьми жорстокими, не вірними на слові... А тут — дипломатична, церковна, воєнна, судова, торговельна, адміністративна і навіть особиста переписка⁴. Сановна Росія була здивована.

До того ж, за 1755 рік в архівах коша історик знайшов таку зрілу статистику, що, за його словами, західноєвропейська, в порівнянні з нею, тоді знаходилась ще в «дитячому віці». У тому ж архіві Скальковський знайшов ряд документів про колонізацію хортицьких місць. Але в своїх працях він їх так

¹ «Укр. істор. журн.», 1968, № 7, стор. 125.

² С. Мищенский. История о казаках запорожских. О., 1852.

³ Г. Ф. Миллер. О малороссийском народе и запорожцах, М., 1846.

⁴ А. А. Скальковский. История Новой Сечи, или последнего коша запорожского. На основании подлинных документов запорожского сечевого архива, О., 1885, стор. IV, V, X.

і не виклав: вони перечили його вірогідним монархістським поглядам.

З українських істориків про ранню Хортицю неодноразово згадував М. І. Костомаров¹. Пізніше про неї писали П. Куліш, О. Стороженко. Та висновки останніх двох авторів носили плутаний, суперечливий характер, не відповідали історичній дійсності.

Новим етапом у висвітленні історії Хортиці були праці видатного, невтомного дослідника Запоріжжя Д. І. Яворницького². І хоч вчений допускав деякі помилки, скажімо, визнавав городок Вишневецького «прототипом Січі», він був першим, хто оглянув Хортицю глибоким поглядом і показав її видатну роль в козацькому житті. Як відомо, зразу ж після виходу першого тому «Истории запорожских казаков» (СПб, 1892 р.) навколо хортицького питання розгорілася гостра ідеологічна боротьба. Розгорілася тому, що від напрямку наукової розробки й трактовки цих питань значною мірою залежало визначення того, де в пониззі Дніпра формувались перші козацькі загони, яким був соціальний склад цих формувань, проти кого вони боролися, нарешті, чи можна хортицькі укріплення вважати Січчю, а Дмитра Вишневецького її засновником?

В дискусію включилася група визначних істориків України. Л. В. Падалка виступив з роботою «К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского каза-

чества», І. М. Каманін — «К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого», М. С. Грушевський — «Байда — Вишневецький в поезії й історії», Я. П. Новицький — «С берегов Днепра», «Народная память о Запорожье»¹. Дискусійна боротьба відбилась і на праці А. Байова — «Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны». Незважаючи на те, що твори Д. І. Яворницького, Л. В. Падалки, І. М. Каманіна, Я. П. Новицького базувались не на марксистській методологічній основі, вони на той час стали прогресивним явищем в українській історичній науці.

В повоєнний період, коли Комуністична партія і Радянський уряд створили всі умови для розвитку національних культур, почалося справді наукове вивчення історії українського козацтва. Використавши нові джерела, критично оглянувши все створене з історії Запорізької Січі, українські радянські вчені, передусім В. О. Голобуцький², К. Г. Гуслистий³, О. М. Апанович⁴ з марксистсько-ленінських позицій висвітлили ряд вищезгаданих питань. Вони чітко визначили фактори, які обумовили прихід сільської і міської гололи в

¹ Я. П. Новицький. С берегов Днепра. В кн.: Сб. статей Екат. научного общества по изучению края. Екат., 1905, стор. 11—205. Його ж: Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине, 1875—1905 гг. Летопись Екат. ученой архивной комиссии, вып. 7, Екат. 1911, стор. 3—116.

² В. А. Голобуцький. Запорожское казачество. К., изд. полит. лит. УССР, 1957. Його ж: Дипломатическая история освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.). К., изд. полит. лит. УССР, 1962; Гомін, гомін по діброві, К., «Веселка», 1968.

³ К. Гуслистий, О. Апанович. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. К., вид. політ. літ. УРСР, 1954.

⁴ О. М. Апанович. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., «Наукова думка», 1969. Її ж: Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі, «Укр. істор. журн.» 1970, № 9, стор. 24; Хортиця в минулому, сучасному і майбутньому. Журн. «Наука і суспільство», 1967, № 8—9.

¹ Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. П., 1915, т. I, стор. 409, т. II, стор. 202, 203.

² Д. И. Яворницький. Остров Хортица на р. Днепре. Журн. «Киевская старина», К., 1886. Його ж: Запорожье в остатках старины и преданиях народа, тт. I, II, СПб, 1888; Вольности запорожских казаков (историко-топографический очерк), СПб, 1890; История запорожских казаков, т. I (1892, 1900), т. II (1895), т. III (1897); Источники для истории запорожских казаков, т. I, II, Владимир, 1903; Як знало славне запорожське низове військо, Катеринослав, 1912; Дніпрові пороги, Х., ДВУ, 1928.

пони́ззя Дніпра, за пороги, розкрили корені соціальних суперечностей у козацькому середовищі, показали класове розшарування козацтва. Однак у деяких питаннях про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва їх думки розійшлися...

Працюючи над цією книжкою, автор, крім згаданої літератури, користувався документами Запорізького Січового архіву¹, фондами Запорізького обласного краєзнавчого музею, матеріалами Запорізького обласного державного архіву (ЗОДА).

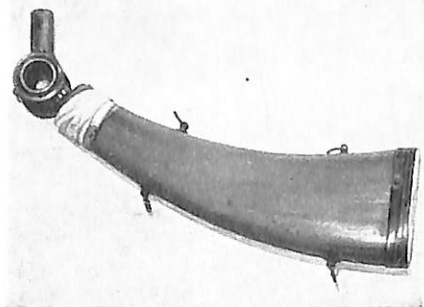
І все ж, говорячи про джерела, які донесли події, зв'язані з процесами і явищами, що відбувались на Хортиці, в її навколишніх місцях, ми повертаємось думкою до багатющої скарбниці — до народної пам'яті. Радянська історична наука надає їй, народній пам'яті, особливої уваги, бо перекази та легенди відтворили не тільки події, — вони донесли й настрої, прагнення мас, зберегли атмосферу часу.

«Минуло близько двох століть, як не стало Січі Запорізької, — писав П. Ю. Шелест, — але пам'ять про неї живе в серцях поколінь...»². Живе, бо Січ втілила в собі не тільки народну силу, вона ввібрала в себе і народні болі, народну гордість, стала часткою людської свідомості і людського буття.

І тепер, коли за волею Комуністичної партії і Радянського уряду на скелях Хортиці піднімається величний козацький меморіал, — їм, чий діяння будуть втілені в граніт і мармур, — народна шана, довічна любов!

¹ Я. П. Новицький. Матеріали для історії запорожських козаків (из Запорожского Сечевого архива за 1770—1771 гг.) Екст., 1909, стор. 3—98.

² П. Ю. Шелест. Україно наша Радянська, стор. 30.

Д. І. Вишневецький — засновник малохортицьких укріплень. Водив загони проти турків і татар.

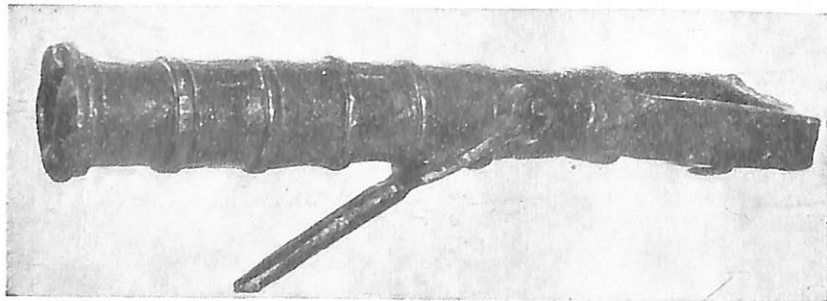
Козацька рушниця і порохівниця.

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. Під його керівництвом у першій чверті XVII ст. провадились славні морські походи проти султанської Туреччини.

Видатний державний діяч і полководець, керівник національно - визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі (1648—1654 рр.) гетьман Богдан Хмельницький.

Козацька гармата, знайдена на Хортиці.

Запоріжці пишуть листа турецькому султану. Фрагмент з картини І. Ю. Рєпіна.

Козацький келих, знайдений на Хортиці.

Атака на козацький табір польських пандирних гусар. Фрагмент рисунка М. Самокиша.

Пістоль. Вірна козацька зброя,
надійний бойовий товариш у
військових походах.

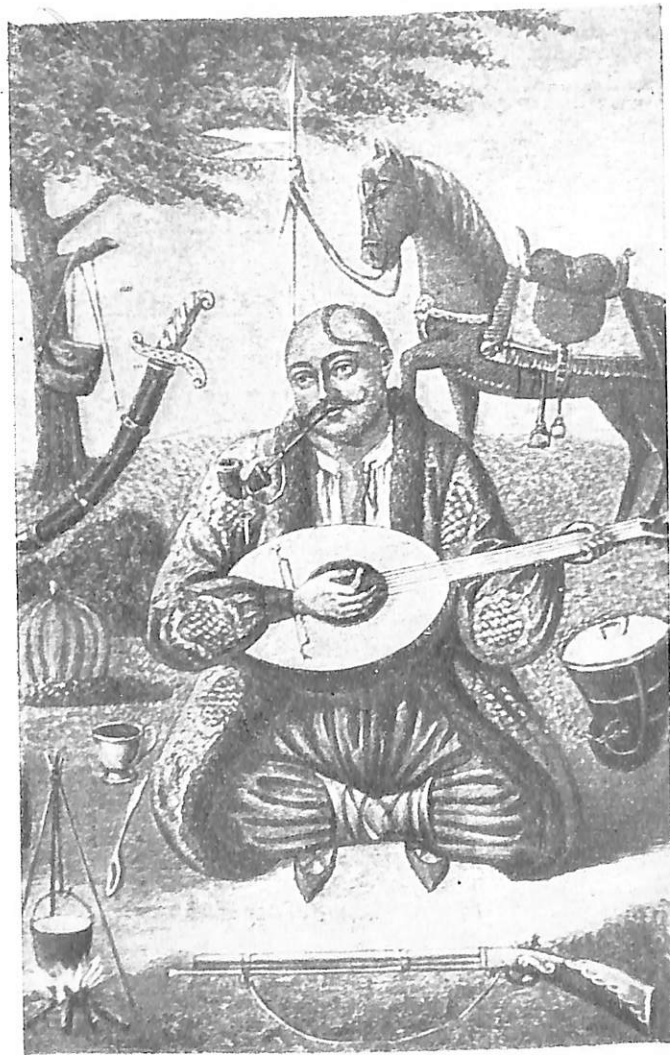

Амфора IX ст., знайде-
на на Хортиці.

Герой народних легенд
і переказів, славнозвіс-
ний козак Мамай.

Олександрівська церква,
споруджена з участю за-
поріжців на місці коза-
цького зимівника.

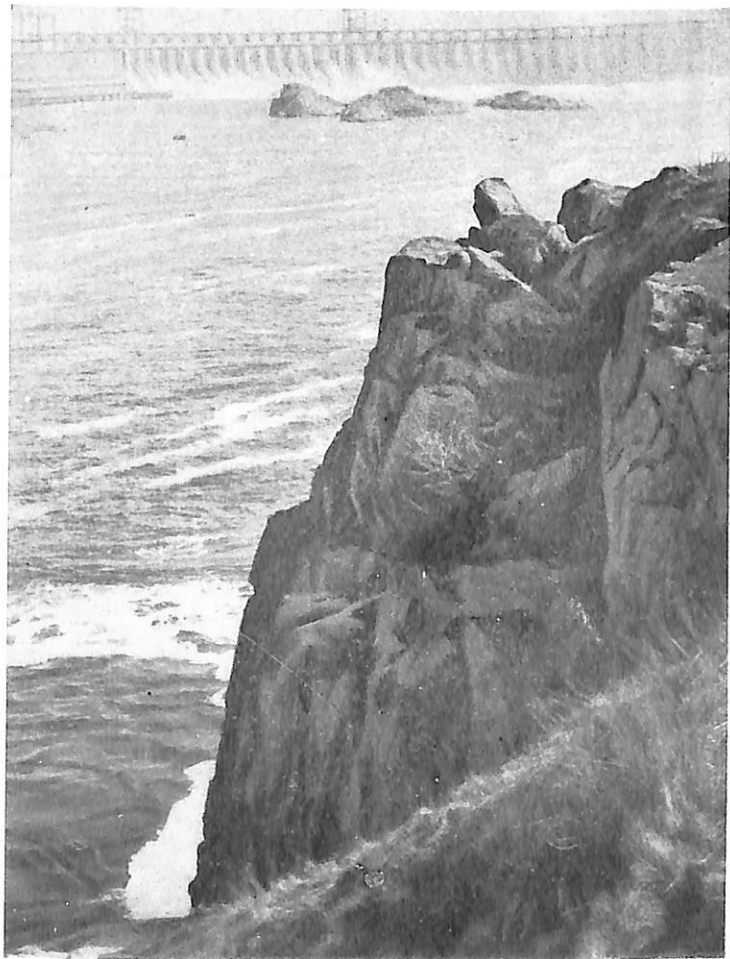

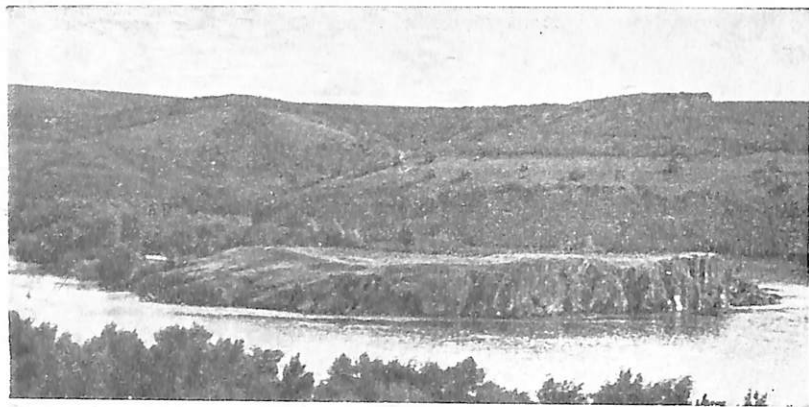
Академік Д. І. Яворницький на місці розкопок біля Хортиці.

Запорізька миска. Витвір природи далеких віків. З нею пов'язані численні легенди і перекази.

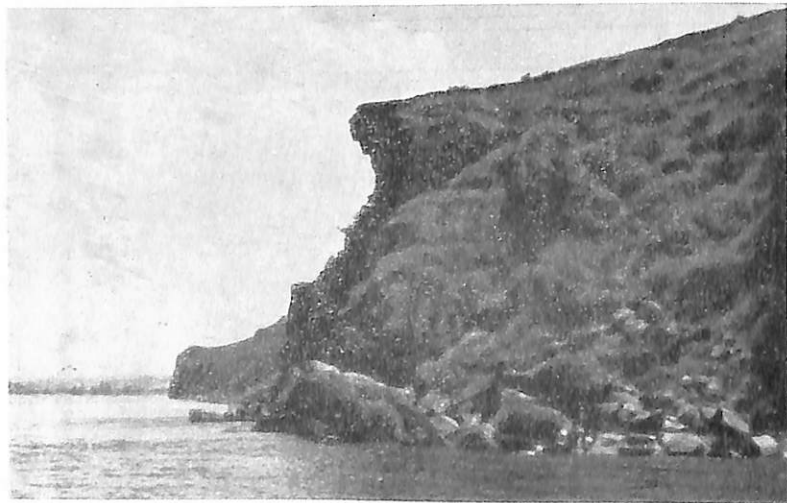
Чорна скеля, овіяна героїкою подвигів руських воїнів-витязів.

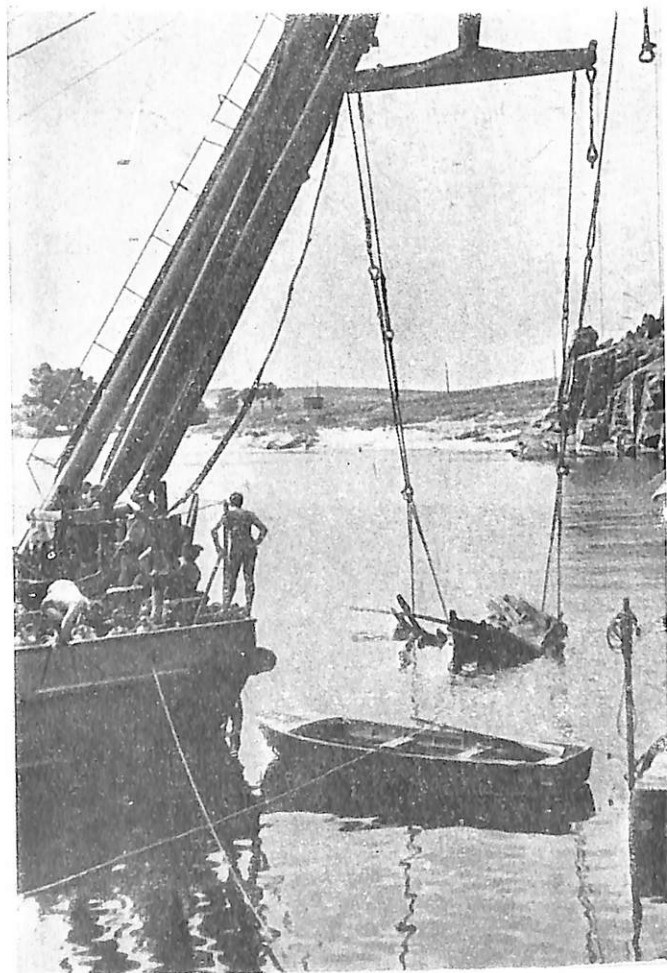

Острів Мала Хортиця. На ньому до цього часу збереглися залишки козацьких укріплень.

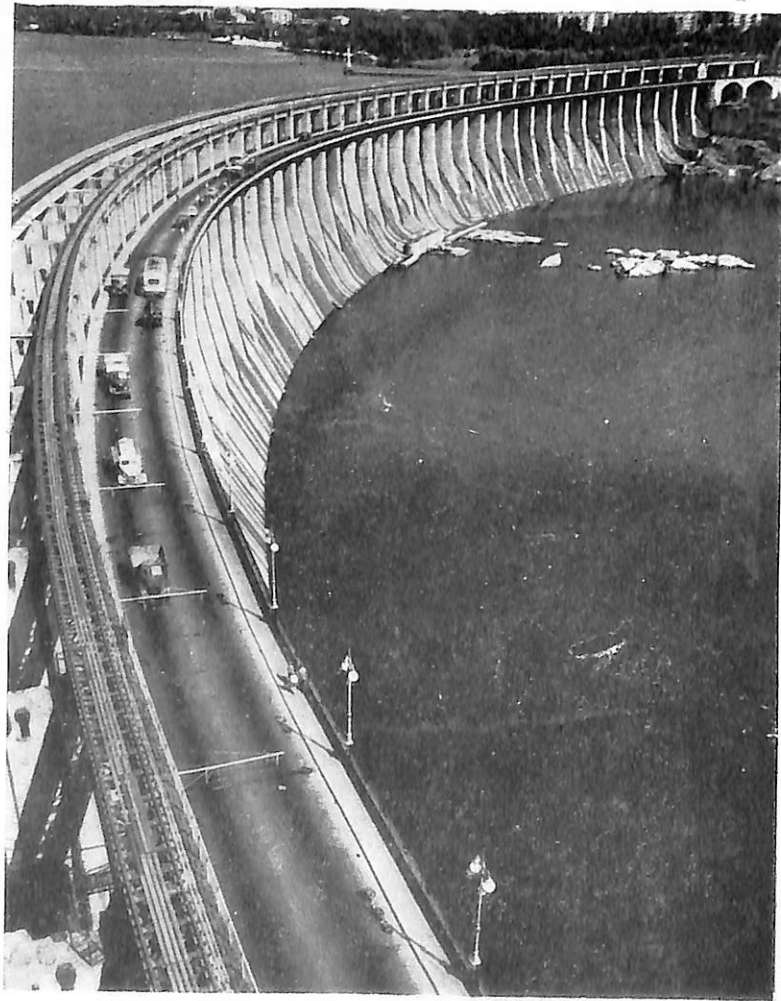
Змійова печера.

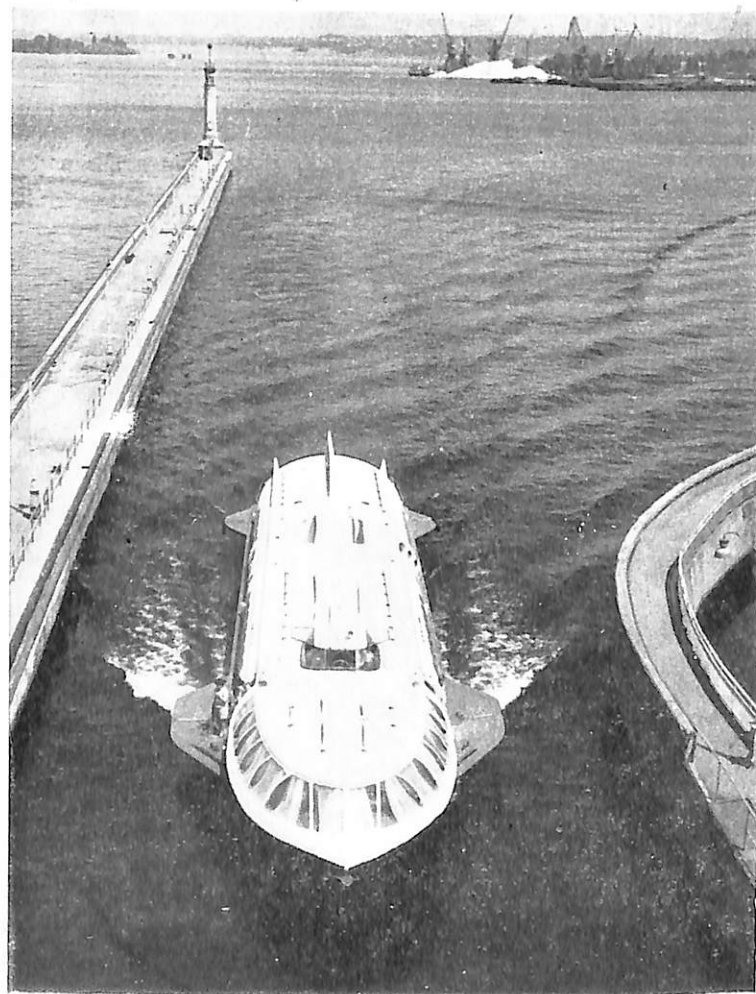
Третє вересня 1971 року. Підводна археологічна експедиція піднімає судно часів першої російсько-турецької війни.

Дніпрогес ім. В. І. Леніна.

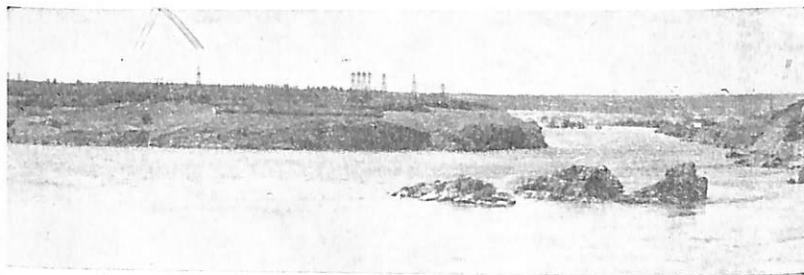
Там, де були Дніпрові пороги, борознять води швидкохідні «Ракети».

Тарас Бульба. Проектна пропозиція скульптора В. К. Дубініна.

Козаки в дозорі. З проектної пропозиції В. К. Дубініна, М. К. Вронського, Е. М. Кунцевича.

Північно-східна частина Хортиці — місце козацького меморіалу. На передньому плані — скелі Три Стовпи.

Фрагмент з проекту козацького музею.

ЗМІСТ

ЗЕМЛЯ НЕВМИРУЩОЇ СЛАВИ	3
ВСТУП	7
З ГЛИБИН ВІКІВ	10
КОЛИСКА ЗАПОРІЗЬКОГО КО-	
ЗАЦТВА	28
ШЛЯХАМИ ІСТОРІЇ	57
КОЛОНІЗАЦІЯ ХОРТИЦІ	77
ДЖЕРЕЛО СИЛИ Й НАТХНЕННЯ	88
ДНІПРЕЛЬСТАН — ПІСНЯ СО-	
ЦІАЛІЗМУ	99
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬ-	
ТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК	113
ПІСЛЯСЛОВО	125

Николай Петрович Киценко

ХОРТИЦА В ГЕРОІНКЕ І ЛЕГЕНДАХ
(На українському мові)

Редактор М. М. Котловська. Оформлення
та макет художника В. П. Вечерського.
Художній редактор В. І. Хворост. Тех-
нічний редактор Л. М. Середя. Коректор
Г. І. Давиденко.

Здано на виробництво 8.X 1971 р. Підпи-
сано до друку 8.II 1972 р. Папір 70×108¹/₃₂.
Друк. арк. 4¹/₂(5,775)+0,5(070) вкл. Обл.-
вид. арк. 6,055+1,019 вкл. БТ 01919. Ти-
раж 50 000. Ціна 31 коп.

Видавництво «Промінь», м. Дніпропет-
ровськ, просп. К. Маркса, 60.

Зам. № 5921. Обласна книжкова друкарня
Дніпропетровського обласного управління
по пресі, м. Дніпропетровськ, вул. Се-
рова, 7.